Іваненко Оксана

Тарасові шляхи

ЧАСТИНА ПЕРША

ЧОРНИЙ ШЛЯХ

Скільки тих шляхів на світі і куди вони всі ведуть! Увечері сяде дід на призьбі, малий Тарас коло нього, показує дід на темне небо, на чисті зорі і каже:

— Ото Чумацький шлях!

Дивно, шо й на небі шляхи, тільки хто ж ходив ними, невже чумаки?

— Ото їдуть, їдуть мажами, навколо самий степ та тиша і ковила не шелесне. Глянуть на зорі — ото їм і дорога,— показує дід.

— А вони ж, чумаки, коло нас Чорним шляхом їдуть?— питає малий Тарас.

— Еге ж, Чорним, — покивує головою дід, і довгі сиві вуса аж до грудей звисають.

Чорний шлях Тарас добре знає. Він проходить повз їхнє село, повз самісіньку хату, бо хата їхня саме край села стоїть, кособока, старенька, як бабуся з підсліпуватими очима. Цим шляхом ходять і тато і мати на панське поле, як його не знати!

— А чого він Чорний, тому що чумаки чорні? — І дивно Тарасові. Ідуть, їдуть чумаки, чорні, засмаглі, своїм Чорним шляхом, степами,

селами, такими, як їхня Кирилівка, а потім шлях цей аж на небо веде, і на небі його вже Чумацьким звуть, бо там зорі світять, і від них, звичайно, дуже видно і ясно, як удень.

Та дід сміється і хитає головою: — А того він Чорний, що страшний.

Тільки хотів Тарас розпитати, чому ж він страшний, як покликала Катруся, що спати вже час. Ех, шкода, що дід не доказав.

Удень нікого розпитатися. Матінку і тата, тільки на світ займається, вже на панщину женуть. Удома хазяйнує старша сестра Катруся, а їх же, дітей, п'ятеро, за всіма доглянь, усіх нагодуй, а самій ще тільки чотирнадцять років.

Хоча й кажуть люди: "година вам щаслива, щоб ви бачили сонце, і світ, і діти перед собою", та невелика радість оті діти у кріпака, бо й не бачиш їх перед очима. Ростуть, як бур'ян — ні їх нагодувати, ні їх приголубити. А там виростуть — підуть поневірятися по наймах, та це ще й добре; а то як заберуть до панського двору або в москалі (Москалями в ті часи називали солдатів) хлопців віддадуть, тоді вже прощайтеся!

Катруся, дарма що невеличка, бігає, порається, турбується про всіх, ще час знайде квіти коло хати полити та прополоти. Хоч і стара хата і покрівля вже почорніла, та як зацвітуть Катрусині чорнобривчики та маки — веселіше стане на серці, і Катрусі вже й не шкода, що не бігала вона з дівчатами гуляти, а все коло роботи, все ніколи їй.

Ніколи Катрусі. Тарас народився — його няньчила, потім Яринку, потім Марійку, Йосипа...

Ніколи. Коли її розпитувати?

Та воно, правда, і в Тараса справ чимало. — У ставку викупатися треба? — Треба! — З хлопцями в поросі вивалятися треба?—Треба! А потім знову викупатися, їсти схочеться, та однаково нічого додому бігти — нема нічого. Може, якусь шкоринку Катруся суне або він щось сам знайде v садку. Потім до кузні забігти, як коваль працює — подивитися. Гупає він молотищем, іскри летять, а сам сміється. Кажуть, у них такий коваль, що й у Вільшаній нема. Еге ж, у Тараса також справ багато, незчуєшся, як і літній довгий день мине.

Оце вже він утік від свого товариства, заховався в густих кущах калини і замріявся. Він любить отак — заховатися десь у бур'яні чи в калині, задивитися на небо і мріяти, мріяти... Зараз воно синє-синє—небо над головою, і здається йому, що це великий високий дах, а там, удалині, десь, на обоїї, дах цей спускається до землі.

"Там його стовпи залізні підпирають! — думає Тарас.— За горою, напевне, як іти і йти цим шляхом, так можна й до стовпів добрести і побачити, що за тими стовпами. А як на могилу, що за селом, злізти, то, може, й видно їх..."

Микита, старший брат, мабуть, уже бачив ті стовпи, бо як батько чумакував, то брав його з собою до Одеси. Але ні, краще не питати Микиту, краще самому піти на могилу й подивитися.

Тарас вилазить із своєї схованки, підтягає міцніше очкурець на штанцях, як годиться всякому мандрівникові, і біжить до могили. Це треба долиною, потім левадою, потім ще трохи долиною, а там і могила; він до вечора ще встигне.

Могила висока-висока. Казав дід — там поховані славні козаки. Уночі страшно дивитися на неї. Мабуть, виходять ті козаки з могили, гомонять між собою. І цікаво і страшно! А зараз не страшно — адже ще день, і сонечко тільки хилиться до гори. Пробіг він леваду, пішов повільніше.

Чому, як лежав він, здавалося зовсім близько, а тепер — іде, іде, а ще й до могили не дійшов. От, нарешті, могила. Зліз він на могилу, бачить — унизу з одного боку село, усе в садах. З-за гіллястих старих верб та струнких тополь видно дерев'яну темну церкву з трьома банями й залізними хрестами.

І з другого боку село і така ж церква з трьома банями й залізними хрестами. От тобі й на! Це ж його село!

Зупинився Тарас: пізно вже. Ач, і сонце майже все за гору сховалося.

"Ні, — думає він, — піду вже я завтра. Як Катруся пожене корів до череди, я й піду до стовпів. Сьогодні я одурю Микиту... Скажу, бачив ті залізні стовпи, що небо підпирають, а зараз піду додому, он і церкву нашу видно!"

З гори легше, ніж на гору,— скотився і незчувся як. Риплять мажі, поволі йдуть круторогі воли.

— Агей, мої половії! — чути. А десь на задніх возах виводять:

— Над річкою бережком Ішов чумак з батіжком, Гей, гей, з Дону додому!

Зупинився Тарас. Розглядає мережані ярма, прислухається до знайомої пісні.

— Постій, чумак, постривай, Шляху в людей розпитай, Гей, гей, чи не заблудився!

— Мені шляху не питать, Прямо степом мандрувать, Гей, гей, долю доганять!

— А куди ти, парубче, мандруєш?—спитав його дядько, що їхав паровицею на передній мажі.

Бриль на ньому широкий, з-під нього, як з-під даху, засмагле суворе обличчя видно.

— Додому, — каже Тарас.

— А де ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці.

Так чого ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, я до Кирилівки йду.

— А коли до Кирилівки, то сідай, парубче, до мене на мажу, ми й довеземо тебе додому, — проясніло усмішкою суворе обличчя. Підняв, посадив на скриньку, що стояла на передку.

— На, поганяй. Дивись, який чумак!

Дали батіжок у руки, і Тарас, задоволений, гордий,сидить, сяє, як нова копійка. Ще б пак: як справжній чумак додому повертається!

Шлях не спить, не гуляє.

Їдуть, риплять на ньому мажі, поволі ступають спокійні круторогі воли. Далеко-далеко вони брели. Переправлялися через ріки, пили вони Дніпрову чисту воду і ревли на рев його непокірних порогів, ступали по цілинних безмежних степах, скуштували на півдні гіркого полину, спочивали коло самого Чорного моря, коло солоних озер. Нелегкий шлях пройшли вони, та, спокійні, міцні, були вірними товаришами в дорозі

своїм хазяїнам. 1 без води не раз засинали й прокидалися, та йшли. 1 от повертаються додому, везуть сіль, везуть рибу. Рідний спориш уже під ногами. Чують вони —вже близько домівка. Турботливий хазяїн вийме занози і зніме надовго важкі ярма, а пестлива хазяйка чиститиме й годуватиме своїх сірих, чи полових, чи мурих годованців і доглядатиме до нової мандрівки.

— І мене дома таке ж мале дожидається, — каже хтось на сусідньому возі. — Чи живі вони там, чи за панською ласкою, може, вже з голоду попухли...

І де не проїздиш — скрізь однаково, — обізвався рябий невеличкий дядько. — Он за Дніпром у шинку кума стрів. Каже — не сила, тікають люди.

Та то вже так, — обізвався хазяїн мажі, на якій їхав Тарас, — як на пана поробиш, то й цей Чорний шлях білим здасться.

— А чого ж він Чорний? — не стерпів, спитав Тарас. Помовчав чумак, потягнув люльку, усміхнувся до Тарасика. Мале таке, біляве, років шість йому, а очі цікаві до всього.

— А того, хлопче, що цей шлях був колись найстрашнішим, найнебезпечнішим. Було на валку і розбишаки-харцизяки різні нападуть. Колись самим чумакам і їхати було небезпечно. У степах без запорожців не проїдуть, ну, а ті вже й без стежки стежку вірну знайдуть. Через те й Чорний, що лиха на ньому немало набиралися. Так він за дідів-прадідів звався, так і тепер зветься, бо й тепер лиха не менше.

Хотів ще розпитати Тарас і про запорожців, і про розбишак. От чумаки — такі бувалі люди, усе вони знають! Та бачить — уже насправді їхнє село проти гори стоїть.

Закричав весело:

— Онде! Онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, то й біжи собі! — мовив хазяїн, зняв хлопця і поставив на землю.

— Нехай іде собі! — звернувся він до товаришів.

— Нехай іде собі, — мовили чумаки.

Усміхнувся їм Тарас і чкурнув по дорозі, а чумаки зупинилися "становищем" на останню ніч своєї мандрівки.

— Оце вже завтра дома ремиґатимеш! — сказав молодий до свого вола.

Він, може, й пішки побіг би додому, як той білявий хлопець, та старі чумаки знають порядок: усі разом вернуться. Встромив старший кий у землю, витяг кухар казан і тагани, і понад шляхом виріс чумацький табір.

А Тарас уже підбігає до дому. За мандрівкою та розмовами і не помітив, що вже засутеніло зовсім. Зійшла перша вечірня зірка, а за нею друга, і виплив дворогий чередник їхній — місяць.

"Оце вже лаятимуть тато й мама", думає Тарас.

От і їхня яблунька, Катрусина улюбленица, от і їхня хата. А коло хати на зеленому спориші сидять, вечеряють тато, мама, брати і сестри. Його меткі очі вже роздивилися. А де ж Катруся?

Стоїть Катруся, його невтомна нянька, коло дверей та дивиться на перелаз.

— Прийшов! Прийшов приблуда! — закричала вона, побачивши Тараса. — Сідай вечеряй, приблудо!—і сердиться і всміхається Катруся.

Сидить Тарас за вечерею, з великої спільної миски дерев'яною ложкою набирає юшку. Хочеться йому дуже перед. Микитою похвалитися, що бігав він до залізних стовпів; а що, як Микита насправді їх таки бачив і спитає, які вони? Може, розказати, як він з чумаками їхав і вже знає, що то за Чорний шлях коло них проходить? Але тато і матінка зажурені, мовчки сидять і з дітьми не заговорять. Мовчить дід.

— Гляньте, мамо,— закричав Микита.— Іде вже коваль, прощається з усіма.

— Куди коваль іде? — схопився Тарас. Це ж його приятель коваль, той, що до нього він удень бігав.

— Продав його пан,—ледве стримуючись, каже батько, — продав, на хорта виміняв.

— Що ж, панам лихом кидати — не плугом орати, — мовив дід.

Бачить Тарас: шляхом іде гурт людей, іде молодий коваль, гарний такий, чорнобривий. Стара мати йде і плаче, хлопці й дівчата проводжають. Зупинився коло їхньої хати, вклонився. Заплакала мати, і Катруся заплакала. І в Тараса сльози на очах.

Пішли Чорним шляхом.

Тихо каже Тарас дідові:

— А я знаю, що то за Чорний шлях.

— А які ж нам і шляхи знати, крім чорних? —каже дід і сумно схиляє голову з сивими довгими вусами.

МАНДРІВКА ДО МОНАСТИРЯ

Дід, як древній дуб, — кремезний та міцний. От він іде рівною ходою, ноги впевнено ступають по закуреному шляху, і такі вони звичні, ці порепані чорні ноги, і до пороху, і до каміння, і до глибоких колій, що дід не звертає на це уваги, іде собі й думає про своє та щось бурмоче сам до себе.

Тарас весь час забігає то праворуч, то ліворуч, то в ярок подивиться — що там, то коло гаю в кущі залізе — чи не знайде ягід, то задивиться на пташок, що вмостилися собі на гілці і цвірінчать, цвірінчать!..

За дідом та за Тарасом підтюпцем біжить маленька Яринка.

Вона так уже плакала, так плакала, щоб і її взяли, а то мати не пускала, боялася, що замориться дуже. Катруся теж дуже хотіла піти, та їй ніяк не можна — яке там не є, а господарство, і хата, і Йосип малий на руках. Л ще матінка бідна зовсім нездужає: як прийде з панщини, так і звалиться, мов серпом підрізана. Катруся тільки засмутилася трохи, а потім змахнула сльозинку, і ще свого червоного кісника в коси Яринці пов'язала і свою спідницю дала, а матінка запнула хустинкою. Спідниця, хоч і підперезана ок-равкою, та все ж таки довга, до п'ят, ледве босі ноженята видно. Та це нічого. Іде Яринка, як доросла, ніхто й не скаже, що сім год тільки.

— Бач, яка дівка!—засміявся Тарас.

Катруся наказала дивитися за сестрою, бо він же старший за неї.

— Діду, ви ж не погубіть їх по дорозі,—просила мати, поцілувала доню і сховала їй у кишеню рясної довгої спідниці пиріжечок з калиною.

Ти ж дивись, Тарасику, не бігай від діда, вони старі, за тобою не вженуться, а то, як загубишся...

— Ото він і є такий, що загубиться,—пробурмотів дід, — його в море кинь—він як у своїй хаті буде.

— Ну, щасти вам у дорогу!

Йдуть вони на прощу аж у Мотронинський монастир.

Дід іде, бурмотить щось, ледь ворушачи губами, —то всміхнеться, то зітхне,—це вже, звісно, старі, вони й самі до себе можуть балакати, а цей дід старий-престарий, скоро йому вже сто років мине. Та нічого ще, держиться. От навіть у Мотронинський монастир пішов.

— Діду, що ви там шепочете все? Ви розкажіть краще мені!— присікався Тарас.

Діда й не треба довго просити. Весь він поринув у спогади, і вже байдуже йому, що поряд з ним мале хлоп'я йде,—розказує про те минуле, чого ніколи не забуде.

— Як іду я цими шляхами, так і згадую батька нашого славного, Максима, згадую гайдамаків. В оцих лісах вони збиралися, отут панів проклятих били. Давно те було, я ще молодий був. Еге ж, давно... Прокляті пани ляські задумали нашу землю всю загарбати, всіх людей на свою віру перевернути, всіх нас спольщити. Знущалися — і сказати не можна як!

Був у Вільшаній титар (Церковний староста) —Данило Кушнір. Казали люди — такий уже чоловік, що другого такого і не знайдеш. І що ж з ним зробили! Замотали руки соломою та й підпалили, а потім зарубали на смерть. Та хіба титаря одного! Слово не так — вони до в'язниці, вони катувати. Не стерпів народ, пішов у гайдамаки —

боронити бідний свій край. Казали ще люди, ніби цариця золоту грамоту написала, щоб усіх панів ляських повбивали та вільні собі жили.

Був у нас отаман — орел — запорожець Максим Залізняк. Бачив його, бачив, як приїхав він з Мотриного монастиря. Як глянув на нас, серце в мене запалало.

— З того монастиря, куди ми йдемо? — питає Тарас і аж захлинається від цікавості.

— Еге ж, із того.

— Ну, кажіть, кажіть, діду.

— У тому Мотронинському монастирі зібралися до Максима запорожці, посвятили ножі свої та й пішли Чорним шляхом — панів бити. Був з ними й кобзар, сліпий Волох. Саме під Маковія над річкою Тасьмином, що під Чигирином, зібрались гайдамаки в діброві; стояли в них уже готові вози з таранею залізною—така там тараня, що добре її панки-ляшки покуштували. Розібрали гайдамаки свячені ножі та й чекали на третіх півнів. Та осавул Максимів не стерпів, не дочекався третіх півнів, запалив Ведмедівку, і запалала вся Україна...

Отаке було! Хто тільки вмів сокиру підняти, всі до Залізняка — навіть жінки з рогачами у ліси до гайдамаків подались. А Максим своєю шаблею-домахою (Шабля з дуже міцної сталі, виробництвом якої славилося в старовину місто" Дамаськ (у Сірії)) рубає, карає, поля трупом вкриває, ксьондзів клятих, єзуїтів вимітає, щоб і на насіння не було. Уміли на чужу землю, на чуже життя зазіхати — ну й покуштуйте добре кари народної!.. Ото, бачиш, ліс у ярку, там озеро...

— Це ж Гупалівшина, діду!

Так, так, Гупалівщина. Того її й Гупалівщиною назвали: їхав у Будища Залізняк із своїми коліями, питає хлопця—кирилівського нашого, батька Семенового. Семена "Смолька знаєш? Ну, от, його батька, Трохима, а той ще малим був,—може, як ото ти тепер.—Чи ляхів бачив?—Бачив,—каже,—вчора, а сьогодні ні однісінького нема ні в лісі, ні поза лісом.—Та й показав стежку їм до озера в ярку. Дав йому за це Максим дукачик золотий, і поїхали в ліс. У тому лісі льохи із скарбами були. Оточили весь ліс—нема ляхів, а голови вгору підвели — як груші у гіллі поховалися! Ну, й позбивали ті груші додолу; гупали, гупали так, що й навіки ліс Гупалівщиною назвали.

— А льохи із скарбами?

— Розшукали льохи із скарбами, забрали скарби, усій бідноті роздали, а самі до Лисянки подалися та й до Умані.

Уже й Гонта Іван назустріч коліям вийшов, козацький сотник.

— А Гонту ви бачили?

— Ні, Ґонти не бачив, та, кажуть, вірний побратим був Максимові, за Вкраїну життя віддав. Ох, і було на Умані, дісталося ляхам...— і замовк дід.

— А потім?—питає Тарас.

— Що ж потім — зрадили гайдамаків, і цариця і її військо з шляхтою разом задушили гайдамаків. Гонту скатували, язика йому одрізали, четвертували, Максима в Сибір заслали та й пішли ловити гайдамаків по ярах та лісах, вішати, палити.

— А золота грамота? Ви ж казали, вона золоту грамоту написала, щоб люди вільні були...

— Яка вже там грамота! Отака та золота грамота, що всі ми кріпаками під паном ходимо. Одурила цариця... — зітхнув тяжко, махнув рукою дід, пішов мовчки.

— А он уже й монастир!—закричала Яринка. Вона по дорозі волошки, кашку, медок збирала, мало до діда прислухалася.

Замислений, мовчазний, весь під впливом дідових оповідань, входить Тарас у браму, бачить невелику церкву з однією банею і великим хрестом. Це ж тут колись ховалися запорожці, переодягнені ченцями. І малий Тарас приглядається до кожного ченця, що виходить назустріч прочанам. Та ні, ці не такі! Ці ченці дивляться, чи багато їм баби крашанок принесли. Вони не скажуть, як ті: "Агей, по конях! Ану, на панів!" Ні, ці співають: "Братіє, терпіть і аз воздам вам!" Ні, цих нудно слухати малому Тарасові. Він не достояв до кінця служби, вислизнув на цвинтар.

Там, на цвинтарі, на могилах люди сіли спочивати. Прийшли і з Звенигородки, і з Вільшаної... Найбільше коло однієї могили зібралися. Сидить старий сліпий кобзар, кобза коло нього. Тарас до діда в церкву. Стоїть дід Іван проти Івана-воїна, ледь ворушить губами, розказує йому щось своє, дідівське, молиться—за внуків молиться, за дітей своїх, за всю бідну сплюндровану Україну та за упокій душі батька Максима і його побратима Івана.

— Діду! Діду! —сіпає його за рукав Тарас.—Ходімо на цвинтар! Там старий Волох!

Та що ти, схаменися, старого Волоха ляхи спалили! Ще й батька твого на світі не було.—Та все ж таки виходить дід з церкви, хіба він може кобзаря обминути?

Ну, так і є, це ж його приятель, що й на храму з ним стрівався і на ярмарку у Вільшаній. Підійшов, признався, привітався, вклонився—хоч і сліпий той, а треба й сліпого вшанувати.

— Ще живий, старий? — засміявся кобзар. — Ще на небо до приятелів не хочеш?

— Ще тут козак потупає, ще тебе послухає.

— Діду, попросіть їх, щоб заграли!

— Заспівайте! Заспівайте!—попросили й люди, що сиділи навкруги.

— Заспівай, старий, — мовив і дід,—та заспівай про наших про славних гайдамаків!

А Тарас найдужче:

— Діду-кобзарику, заспівайте!

Усміхнувся кобзар, погладив рукою біляву голову, дарма що сліпий, а почув, де цей хлопець цікавий, узяв кобзу, заспівав:

— Ой, у неділю рано-пораненьку

Під Умань виступали,

А в понеділок ополуночі

Гармати загули,

А у вівторок до полудня

І Умані добули.

Ой, і говорили славні запорожці,

До Умані йдучи:

— Будуть, браття, пани-молодці,

З китайки, онучі!

Наш полковник Залізячок

Так він їм каже:

— Не одна тут ляська

Голова поляже!

— А скільки й наших полягло,—зітхнула якась бабуся,—скільки наших коліїв отут у могилах лежить!

— Отут?—питає Тарас.

— Отут, дитино, і написи є, та не прочитати мені, темній. Так я прочитаю!—схопився Тарас і нахилився до кам'яної могили і по складах розібрав: — Семен Неживий.

— Оце ж наш, Звенигородський,—загомоніли люди.— Він перший у колії пішов!

Галайда Ярема,—вичитав по складах Тарас, лазячи по могилах.

Та це ж той,—каже дід,—що в корчмі за попихача був, а потім до батька Максима втік.

— Отаке мале, а прочитати вже розуміє! —дивуються баби.

— Воно в мене хіба ж таке!—каже дід...

Увечері під брамою полягали прочани. Поприносили вони сюди, до святих стін, до ченців свої скорботи, свої гіркі сльози, на останні копійки поставили воскові тоненькі свічечки перед образами, і легше стало на душі. Витягнули зморені ноги на землі і не чують, що твердо, спрацьовані руки підклали під голови, і рідкий гість—спокійний сон—злетів на них. Здається їм, що в святому місці залишиться їхнє лихо, їхні злидні.

А в святому місці, за брамою, ченці ще довго не спали: багато прочан було сьогодні, багато свічечок понаставляли, і багато мідяків попадало в тарілки — треба все підрахувати, це ж чималий прибуток. Це ж у них — як жнива.

Не спить і малий Тарас.

— Діду, діду, — шепоче він, — а що, якби знову гайдамаки, та на панів, та за волю!..

— Спи, спи, дурне, не базікай такого! — затуляє йому рукою рота дід.— Щоб ще почув хто!

Та не спиться Тарасові. Такий сьогодні день, стільки довідався він од живих свідків страшної старовини—і може тоді й запало вперше в його душу зернятко бунтарства, непокірності лихій долі, зернятко любові до своєї нещасної батьківщини і її народу, за який гинули безстрашні гайдамаки, поховані тут, за брамою, на цвинтарі і в високих могилах на безмежних широких степах.

ПЕРШИЙ ДЯК

А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано. Про школу першим завів розмову дід.

— Що в голові є—те довіку твоє,—сказав він.—Час уже Тараса до дяка в науку віддати.

— Та чи не мале ще?—озвалася тихо мати.

Але батько підтримав діда.

— Нічого, хай змалку вчиться. Що вмітиме, того за поясом не носитиме.

Тарасові було і цікаво і трохи боязко йти до школи.

Він не раз бігав під її вікнами і чув, як учитель, дяк "сліпий" Совгир, гучним голосом проказує:

— Аз-буки! Аз-буки! — А за ним хлопці всі хором:

— Аз-буки! Аз-буки!

А інколи чути плач та зойки, і дядьки, підморгнувши один одному, кажуть:

— Ач, дяк березовим пером виписує! Чудний був оцей учитель —"сліпий" Совгир.

Він не був сліпим, а тільки зизооким, але так уже його прозвали люди, бо як закотить своє зизе око, коли виспівує псалтир, то здавався сліпим. Сам він був величезного зросту, схожий більше на запорожця,

ніж на дяка. Власне, він не був справжнім дяком. Якось у титаря гуляли сусіди, між ними і старий дяк. От старому дякові після доброго титаревого меду чомусь погано стало, а на ранок він і дуба дав. Тоді в товаристві був і Совгир. Несподівано для всіх у неділю став він на криласі і почав з попом службу правити.

І так сподобався його громоподібний бас, що всі, як один, зраділи: є в них такий голосистий дяк, і можна вже не турбуватися про вчителя.

Дякові з таким ростом, такою чуприною і таким голосом можна було довірити, "аки пастирю доброму", і отару своїх нерозумних синів, а те, шо він п'яниця, так хто ж із дяків не п'є? От в отій отарі, де було десять-дванадцять босоногих хлоп'ят, опинився і малий Тарас і з усіма почав повторювати співуче за дяком:

— Аз-буки, аз-буки!

А вибігши з школи, співав з усіма хлопцями:

— Аз — били мене раз! Буки — не потрапляй дякові в руки!

Та потрапляти доводилося Тарасові частенько. Непосидючий, цікавий до всього, Тарас до науки відчув велику охоту, хоч і важка була ота наука! Хіба що розуміли хлопці в тих словах, які повторювали за дяком?

— Ти вчи, дурне,—казав удома дід. — Потім зрозумієш, що та до чого —всіх так учили.

А до того ж ці незрозумілі слова — кажуть, піп такими в церкві службу править — підкріплювалися трійчаткою, триремінним батіжком, що висів завжди на стіні, та дяківськими штурханами. Тарасові чи не найбільше від усіх перепадало... Швидко прочитає він те, що інші по складах виводять, і нудно йому сидіти в брудній, непривітній, голій хаті,

з столом та ослонами, що зветься школою. Тільки дяк одвернеться, він шасть—і вже надворі, і вже дременув до стодоли. А там коло стодоли на соломі проти сонечка щасливі хлопці, які не ходять до школи, вовтузяться собі та борюкаються. Тарас між ними одразу верховодою. Та недовго доводиться йому гуляти; де й не візьмуться два псалтирники — це школярі, що вже псалтир вивчають, — схоплять його та й тягнуть у школу. А дяк, звісно, по голівці його не погладить. Погладити то погладить, та не по голівці, а по іншому місці доброю різкою.

У суботу, після вечірні, дяк для всіх своїх учнів улаштовував "субітки" — годував різками; до того ж наказував лежати спокійно і "не борзяся" читати четверту заповідь: "Помні день суботній". Така вже була тоді наука, що без різки і слова не вивчиш. Так і дяка вчили, і він так учив. — Нічого,— підбадьорював дід,— поки не намучишся, доти не научишся.

— Краще вже вивчити швидше,— вирішив про себе Тарас. І цікаво, що ж далі буде?

Він скінчив азбуку раніше за інших. Прийшов додому щасливий і гордий.

— Казав дяк, — сказав батькові, — що вже часослов треба.

— Отаке! — сплеснула руками Катруся. — Мамо! Тату! Та наш Тарас усіх випередив! Он Іван Бондаренко і половини ще не вивчив.

— Так це ж треба кашу варити, дякові нести, — заклопоталася мати, — глянула на Тараса ласкавими очима, в яких замигтіла сльозинка.— Ох ти ж мій школярику вчений!

— А наш Тарас вже азбуку скінчив і завтра кашу несе, матінка варять, — повідомляла всіх Яринка.

Вранці і мати, і Катруся, і Яринка дивилися, як обережно і серйозно ніс Тарас загорнутий у білу хустину горщичок молочної каші. У кишені штанців брязкотіло кілька мідяків і стирчала дерев'яна ложка. І каша і гроші були нагородою вчителеві, яка належала з учнів при зміні книжок: азбуки на часослов, часослова на псалтир.

— Тарас кашу приніс! Тарас кашу приніс! —загомоніли старші школярі, а ровесники дивилися трохи із заздрістю.

Тарас перший між ними був героєм такого урочистого дня.

Совгир сьогодні нікого не бив, та сьогодні й не вчили нічого нового, тільки трохи повторили, і всі хлопці не бешкетували, а чекали, поки почнуться урочисті дії з кашею. Горщик поставили на столі, і всі учні повиймали з кишень ложки, які принесли з собою.

— Їжте Тарасову кашу,— засміявся Совгир,— а ти їх, Тарасе, лупцюй по руках, що не вивчили, як ти.

Знявся гамір, сміх, і Совгир не лаяв, як завжди, навпаки, ще й піддразнював і сам їв. Горщик швиденько спорожнів. Тоді Совгир виніс горщика на подвір'я і поставив на середині.

— Ну, хто влучить? — спитав дяк, і всі хлопці почали жбурляти в горщик палки, поки Іван Бондаренко не влучив і не розбив.

— А тікай, такий-сякий, а ви ловіть та добре намніть вуха,—закричав Совгир.

Та Іван, як почув такий наказ, дременув так, що й духу вмить не стало.

— А чого це так роблять? — спитав Тарас удома. — І кашу несуть, і горщик потім б'ють, і вуха мнуть?

Навіть дід знизав плечима.

— А хто його знає, які попи та дяки таке вигадали, а воно вже так годиться.

— От кінчай часослов швидше,— сказала мати,— то й ще каші наварю.

Таки добре вивчився Тарас читати — нічого не скажеш. Іноді дідові прочита та так затягне "алілуя", що баби тільки головами похитують.

— Оце буде дяк!

— Куди йому,— скаже батько. — Такий шибеник росте, що й управи на нього немає. Совгир завжди скаржиться на нього, хоч на очі йому не потрапляй.

— Дяк не дяк, а буде добрий козак, — усміхнеться дід, — і до науки мастак!

НА ПАНСЬКІЙ ГУЛЯНЦІ. ВЕСІЛЛЯ

Катруся виростала тоненькою, сіроокою, дуже схожою на матір. І ласкава була, як мати, до всіх привітна. Вечорами, упоравшися в хаті, вона любила з дівчатами сидіти під вербою над ставом і тонким високим голосом співати пісні.

Із-за гори кам'яної Голуби літають... –

підхоплювали Мар'яна і Ганна. І де вже тим солов'ям!

Мар'яна і Ганна були найкращими Катрусиними подругами, разом ще гусенят пасли, разом почали на вулицю виходити гуляти, і тепер на

них, трьох гарних дівчат, уже починали задивлятися парубки. Мар'яна, тиха та мила, з мрійними очима й русявою косою до пояса, була одиначка у вдови-солдатки Докії. Хоч як важко було матері, а виростила, викохала свою доньку, як квіточку, ніжну та гарну, білолицю, як панянку. Ганна, навпаки, весела та шумна була: і танцювати, і співати, і пожартувати з хлопцями — земля під нею кипіла.

Зайдуть увечері під неділю стара Докія — ще й не стара, та так уже кажуть — та Ганнина мати — Маламужиха, така ж, певно, як і Ганна, колись цокотуха була, та за дітьми і чоловіком-п'яницею уговталася трохи. Катрусина мати — теж Катерина — ше гарна, та виснажена дуже, вийде до воріт з жінками погомоніти.

— Ач, як наші розспівалися!—усміхнеться Маламужиха. — Не інакше, як цієї осені заміж віддавати будемо! Ой, будемо, будемо!

— Вже й заміж! —здригнеться солдатка. — Ще натерпиться лиха, хай погуляє, поки з матір'ю!

— Отаке! Тобі добре, що вона одна в тебе, а в мене їх, як маку дрібного, — одна вийде, другу готуй...

— Та до моєї щось часто з Зеленої парубок заглядає! — призналася Катрусина мати. — Як полюбляться одне одному, хай уже я на них порадію, поки жива.

— Що ж, сусідоньки, поживемо — побачимо. Колись і ми, хоч трошки, та погуляли на своєму дівочому віку, — зітхне солдатка Докія.

Розійдуться — кожна з своєю думкою. Якось зустрілися сусідки коло криниці.

— А я оце у Вільшаній була,—заторохтіла Маламужиха.— І боже ж мій, господи! До пана панночка-небога приїхала з молодим — чого вже

там не навигадують, такі бенкети та гулянки! По сотні курей на день ріжуть,—там моя кума куховаркою. Кажу їй: пусти, кумасю, хоч у щілинку поглянути, як воно пани гуляють. І, боже ж твоя воля, трохи я не засліпла. А плаття, плаття! Здається — подмеш, а воно й розлетиться. А спина гола, шия гола, руки голі.

— Тьху, та й годі!—плюнула Докія.—Ото б їх на жнива послати, на пшеницю.

— Е, не кажи, не кажи, Докіє, — махнула рукою Маламужиха. — Як подивилася я на них та згадала наших синичок — може й вони не гірші були б, коли б і їх так одягти....

— Отуди, — засміялася Катерина, — то ж таки пани,, а ми люди! Нам не про те думати!

Поговорили й забули...

А ввечері — стук-стук хтось у вікно. Глянув батько — управитель, його з добром не жди.

— Ти, Григоре? У тебе дочка числиться Катерина, сімнадцяти років.

— Еге ж, — каже батько ніби спокійно, а в самого, мабуть, руки похололи.

Мати сполотніла, дивиться, слова не вимовить.

— Та чого ви очі повирячували? Сказано — мужики, темнота. Ото завтра одягни її гарненько та на панський двір приведи. Панночку заміж віддають, усіх дівчат погуляти, скликають. — І пішов далі, прямісінько до Докіїної хати.

Відлягло від серця. Мати розкрила скриню, вийняла святкову сорочку, вишиту чорною і червоною заполоччю,, плахту, окравку, віночок, стрічки — все, що берегла від великодня до великодня.

Ввійшла Катруся.

— Ну, чого ж ви, мамо, сумні? Погуляємо, на панночку подивимося. Кажуть, вона — як янгол, така гарна!

— Я нічого, тільки краще далі від панів.

Другого дня, в неділю, одяглися, пішли у Вільшану. Мати теж пішла: хай і вона гляне, як дівчата гулятимуть..

Одстояли відправу в церкві, пішли на панський двір, а там дівчат і з Кирилівки, і з Вільшаної, і з Моринців — все одного пана кріпаки, всі оці села його. Дівчата ніяково-туляться до матерів: не знають, як і поводитися тут. З цікавістю і острахом дивляться на панський будинок. Це не їхні мазані хатки! Гарний білий кам'яний будинок з колонами.. І скільки кімнат у тому будинку! Ганнуся — вона нічого-не боїться — заглянула у вікно і тільки зойкнула. Та тут на ґанок вийшла сама панночка із своїм нареченим, і всі їй до землі вклонилися. Ну, звичайно, панночка не по-нашому вдягнена. Правду Маламужиха казала, що такі плаття на них — дмухнеш і полетить! А зачіска! А довга мережана хустка! Дівчата аж роти пороззявляли.

— Ну, ну, — почав підштовхувати управитель, — виходьте, дівчата, поспівайте, потанцюйте! Хіба вас дарма "сюди пригнали, ще й пряників наготували.

Під липою вже де не взявся циган Охрій, з сережкою в одному вусі і з бубном у руці, і старий Лейба із скрипкою. Як почують цю скрипку, одразу в танок пускаються. Навіть стара Маламужиха колись не

витерпіла. Вона, правда, пояснила це зовсім не майстерністю Лейби, а навпаки:

— Він як заграє,— старий віз немазаний і той приємніше рипить. Хоч танцюй, тільки щоб не слухати!

Мабуть, саме через це і циган Охрій намагався так бити в свій бубон, щоб суперника в музиці, Лейбу, було не чути.

Панночка, як залунав перший звук, чи то усміхнулася, чи то скривилася—хто їх розбере! — а управитель ще дужче заметушився. Хоч був він, нівроку, гладенький чоловічок, з круглим черевцем і шоками рожевими, як підпечена пшенична паляниця, та це йому не заважало літати по подвір'ю комариком і за мить міняти кілька разів вираз обличчя. То він сяяв солоденькою усмішкою і улесливим голосом — прямо-таки паляницю медом полили — говорив до панночки:

— Вони здивовані, ваша ясновельможність, — вони просто не можуть отямитися, як вас побачили.

То враз його маленькі очі робилися ще вужчими і злими, як у пацюка. Замість медової усмішки щирилися зуби, і він сичав крізь них:

— Ану, повертайтеся, стали, як стовпи. Ще панночка розгніваються, що таких тетер нагнали. Ну, ти, Мар'яно, заспівуй якусь весільну.

Соромливо, взявшися за руки, пішли дівчата колом, і Мар'яна затягла:

— Зажурилася перепілочка, Бідна моя та голівочка! Що я рано із вирію вилетіла, Ніде мені гнізда звити,

Ніде мені діток вивести, Що по горах сніги лежать, По долинах води біжать!..

— Charmant! (Чудово) — сказала панночка і притулила до очей якісь дивні окуляри на одній паличці.— Глянь, mon cher (Мій милий), яка красуня! Просто рафаелівська Мадонна! Дівчата співали далі:

Обізвався соловеєчко:

— Не журися, перепілочко, Єсть у мене три сади зелені, Що в первому та гніздо зів'єм, А в другому діток наведем, А в третьому діток нагодуєм...

— Ач! — підморгнула Маламужиха Докії. Обидві вони стояли коло штахеток, щоб і на очі не лізти, але й побачити все.—Ач, яка пісня! Де вже їй журитися, бідній перепілочці. І в нього, мабуть, як не три, то чотири села, та їй у посаг не одно дадуть!

— Charmant! — мліла панночка коло нареченого, молодого офіцера з бравими чорними вусами.—Це ж вони про нас з тобою співають. Ти не розумієш простої мови, mon cher? А я звикла, коли після інституту гостювала у дяді під Полтавою.

Дівчата трохи розійшлися—почали вже танцювати і навіть забули, що пани дивляться на них, а коли покоївки винесли великі блюда з пряниками та дешевими цукерками в кольоровому папері, управитель знову засичав:

— Ідіть панночку величати!

Співаючи, з низьким поклоном проходили дівчата повз балкон. На балконі за столиком сидів старий пан із синами, панночка з молодим, гості. Моторна Ганна встигла роздивитися. На столі такого вже понаставляно, що йому, і назв на селі нема! Якісь пиріжки не пиріжки, от тільки груші і яблука з цих же вільшанських панських садів.

— Як приємно давати радість простому народові! — сказала розчулена панночка, дивлячись крізь лорнетку на дівчат.— Вони радіють, як малі діти, з пряників і цукерок, навіть, бачите, ховають на спомин!

— А тепер і я тебе, моя радість, хочу порадувати, — сказав старий пан.—Ти починаєш нове життя, заводиш свій дім, своє гніздечко, як співали дівчата. От пройдись між дівчатами й вибери собі яку хочеш у подарунок від мене.

— O mon oncle (О мій дядю!),—зашарілася панночка,—які ви добрі до мене!—спурхнула метеликом із свого місця, поцілувала дядю в лисину і побігла на подвір'я.

А дядя і сам розчулився, чи то від доброти своєї, чи то від чарки, тільки витер спітніле обличчя тонкою хусточкою і промовив:

— Як і не побалувати свою хрещеницю!

Ніби вітром, одразу рознесло чутку між усіма: панночці старий пан подарував дівчину, панночка вибирає! І ще й не розуміючи як слід, в чім справа, дівчата ближче притис-лися до штахетів, де стояли матері,— одні з жахом стежачи за панночкою, інші просто з цікавістю. Але панночка, очевидно, вже намітила собі, кого їй хочеться, вона швидко прямує до штахетів, де біля матерів, обнявшися, стоять три подруги: Катруся, Ганна і Мар'яна.

— Оцю! Я оцю хочу!—дзвінко каже панночка, ніби цей її присуд може бути тільки радістю для всіх, і показує пальцем на Мар'яну.

Голубонько! Ріднесенька! — заголосила солдатка Докія і бухнула в ноги панночці.—Пожалій! Вона в мене одна, я вдова!

Панночка здивовано підвела тоненькі брівки:

— Так чого ж ти плачеш? їй буде добре в мене, вона буде моя найближча покоївка, я повезу її в Петербург.

— Не беріть, не беріть мене від матінки!—ледве вимовила Мар'яна.

— Ноги твої цілуватиму, вік бога молитиму, — не забирай мою єдину втіху! — плакала Докія.

— Я не розумію,—знизала плечима панночка,— чому ти плачеш? Я її так одягну—ти її не пізнаєш. Вона не робитиме ніякої чорної роботи, а щоб ти не плакала, я накажу й тобі подарувати і на плаття і на хустку!

— Та шо там з ними говорити!—підскочив управитель.—Хіба вони що розуміють! Темнота! Ну, чого ревеш?

— Не плач!—сказала панночка таким голосом, як діти розмовляють з ляльками. — Я тебе відразу полюбила, як побачила. Тобі в мене буде дуже добре!

— Ех, панське кохання—гірке горювання,—прошепотіла ледь чутно Катрусина мати і притисла дочку міцніше до себе.

З гулянок від пана поверталися, як з похорон.

*

Вирядила Катруся подругу—засумувала, а Докія ходить, як смерть.

— Ну, що ж тепер з нами буде? — питає Ганна, яка теж притихла.

Та скоро за цим віддали заміж Катрусю. Тарас з цікавістю приглядався і прислухався до всього.

Справді ж, воно цікаво. Приїхали старости з паляницями, вклонилися так важно і таку чудернацьку мову повели, ніби вони мисливці і бачили, як куниця до них — до Шевченків—у хату забігла. Яринка й Тарас заховалися на піч і прислухалися.

— Яка куниця?—спитала Яринка пошепки.

— Цить! Так годиться!—пошепки сказав Тарас.— Не заважай слухати.

А вони ж, старости, так доладно говорять:

— Звір наш та пішов у двір ваш, а з двору у хату та й сів у кімнату, тут мусимо його піймати. Тут сховалася наша куниця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець: віддайте нашому князю куницю — вашу красну дівицю. Кажіть же ділом, чи віддасте, чи нехай ще підросте?

— Отака напасть!—мовив тато, а Тарас навіть злякався: ще не віддадуть Катрусю, а так уже хочеться, щоб весілля було! А то все сумують та сумують! Та ні, то, мабуть, тато знову для годиться сказав, бо далі він все-таки спитав Катрусю:

— Чи ти чуєш, дочко? Що мені з цими мисливцями робити?

А Катруся стояла, соромливо опустивши голову, коло печі й колупала пальцем комин. Так теж годилося робити, коли сватають.

— От, бачите,—мовив знову батько,—чого ви наробили? Мене з дочкою пристидили. От за те ж, що ви нас налякали, ми вас пов'яжемо. Так, жінко?

— Ти ж батько, голова нам усім,— мовила мати і не стрималася, усміхнулася своєю ясною усмішкою, — як скажеш, так і буде.

— Та ні-бо, й ти, стара, скажи!

— Нехай буде й так!

Тоді вже тато наказав вийняти рушники й хустку, і Катруся перев'язала ними старостів і молодого, того самого парубка, що вже з весни заглядався на Катрусю. А ввечері зібралася молодь потанцювати.

Після сватання пішли клопітні дні: і змовини про подарунки, і коровай, і дівич-вечір.

Бгати коровай закликала Маламужиха. Вона бігала від хати до хати і запрошувала гостей:

— Доброго вам здоров'ячка, просимо на хліб, на сіль та й на коровай.

Багато жінок посходилося коровай пекти та прикрашати.

На дівич-вечір зібралися всі Катрусині подружки, тільки

Мар'яни не було. І сумно всім, що й Мар'яни немає й що Катрусю виряджають, хоч недалеко—в сусіднє село—та вже стане вона молодицею, хтозна, як їй буде там, у чужій родині. Одягли її так само, як на панську гулянку, тільки, багато-багато кісників вплели і співали сумно:

— Ой, чи будеш, Катрусенько, жалкувати, Як ітимуть подружечки та гуляти, Будуть тебе, молодую, викликати:

— А чи дома Катрусенька, чи немає, Нехай іде на вулицю, погуляє...

Співали і звивали "вильце"—вирізали з вишні гілочку, обв'язали її червоною стьожкою. Так уже хотілося Тарасові чимсь Катрусі

прислужитися — сам він наламав калини і бруслини, а дівчата заквітчали червоними і рожевими, ніби з воску зробленими ягодами вильце молодій і увіткнули його у весільний хліб.

— Хай же їм так гарно живеться, як це вильце гарно в'ється,— сказала старша дружка Ганна.

Та найцікавіше було, як у церкву виряджали. Одна з дівчат-світилок понесла весільну свічку, а друга мусила старий меч предківський нести, і дід урочисто виніс великий ніж.

— Це "свячений", гайдамацький,—сказав він, і з особливою повагою заквітчали його дівчата й понесли поперед, молодої...

Увечері гуляли... Підпили добренько. Весела свашка Маламужиха співала:

— Ой, на горі Катрусенька жито жне І серпа у руки не бере, А за нею, молодою, густий сніп, Чотири дяки, а п'ятий піп, Звінчана Катрусенька за сім кіп...

Співали свати і дружки. Душно було в хаті. І дід підпив—тупотів на місці й бурмотів:

— На городі пастернак, пастернак. Чи я ж тобі не козак, не козак!..

І раптом Тарас глянув на сестру. Зустрілися вони очища, і стало йому сумно-сумно... Ніби Катруся сказала: "Як же ти без мене будеш, приблудо?"

І Тарас думав: "Як же в хаті буде без Катрусі?"

СМЕРТЬ МАТЕРІ

— Со святими упокой рабу божу Катерину, іде же нєсть болєзні, печалі, ні воздиханія,—виспівує дяк і пускає зизе око аж під лоба, і косиця, схожа більше на оселедець, ніж на звичайну дяківську косу, труситься в такт. І за цим приспівом щоразу жінки починають голосити ще дужче. Тато іде сірий, зігнутий і не відриває очей від труни. Тарас іде за руку з Яринкою, а за Яринчину спідницю тримається сліпа Марійка. Микита веде Йосипа. У труні лежить мати, така спокійна-спокійна, з поважним, як у свято, обличчям—тільки обличчя зовсім жовте, ніби з воску. Майже все літо конала, бідна, та хіба ж лановий на те зважав? І жала, і в'язала, як завжди, а вже як обмолотились—доходилися її ноги, доробилися руки, — лягла на покуті і не встала. Не віриться Тарасові—невже матінка не підведеться, не гляне на нього і не скаже нічого?

— Іде же нєсть болєзні, печалі,—виводить дяк і трясе косою, як оселедцем.

"А чому тут і болєзні і печалі?—думає Тарас.—А там десь не буде; так там же матінка одна, без нас..." Яринка теж захлинається від сліз.

— Мамонько, мамонько...—шепоче вона, але не розуміє ще як слід, що сталося. От тільки, коли довезли труну до вбогого кладовища, і піп прочитав останню молитву, і труну почали спускати на двох білих сувоях полотна в мо-гилу, діти заплакали від страху.

— Не кидайте туди маму! Не кидайте! — закричала Яринка і схопила дядька, що спускав труну, за руку.

— Бідна моя сиротиночка!—заголосила Маламужиха, відтягаючи Яринку.

Тарас брудними рученятами витирав сльози і розвів чорні смуги по всьому обличчю.

Почали кидати землю на маму, і виріс горбик, виросла ще могилка.

Григор глянув на дітвору —одно одного менше, згрудилися коло нього.

— Отака дрібнота та без матері! — зітхнула Маламужиха і почала роздавати коливо людям за упокій душі.

МАЧУХА

Став уже Тарас "скорописцем" — виводив криві літери на дошці, як тут на село прийшов справжній дяк, і довелося Совгиреві зібрати свою мізерію в торбу, взяти палицю в руки і помандрувати кудись в інше місце шукати собі нову паству.

Та що вже звикли хлопці і до "субіток" і до суворих звичаїв шкільного життя, але такого гіркого п'яниці, як новий дяк, і вони не витримали. Забрав і Тарас свою зброю— таблицю, перо й каламар — та й утік за всіма додому.

Дома завжди були злидні такі, що й миші не заводилися, та була материнська ласка, була Катруся, і малим весело було дивитися на світ. А як поїхала Катруся, поховали матінку, і хата—як страшна темна пустка. Бігає обідрана малеча. Сказано—як батько вмре, то це ще півсироти, а як мати, то вже ціла сирота.

Зустріла Маламужиха, як ішла на ставок білизну прати, батька.

— Доброго здоров'я вам, Григоре Івановичу,—вклонилася.—Дивлюсь оце на вас, Григоре Івановичу, і серце на шматки крається, як ото ви з дітьми малими. Бідна, бідна Катерина, хай їй, сердешній, земля пером,— коли б ото встала та на діток своїх глянула, вдруге б умерла, їй же богу, вдруге б умерла.

— Воно й справді важко,—зітхнув Грицько Шевченко.

— Не інакше, як вам женитися треба, та добру жінку взяти, щоб і за дітьми доглянула і за хатою, — сказала напрямки Маламужиха.

— Хто ж за мене й піде!—усміхнувся гірко Григор.— Хоч і не старий я ще, та дітей —як тих курчат.

Але вже й сам він думав про це—була б жінка, приголубила б, помила б дітей. І самому без вірного друга—велика туга. Може б не так важко було вік доживати, а він же ще й не малий, той вік.

Тільки, справді, хто б і пішов за вдівця?

Та вже як Маламужиха за справу взялася, щось із того завжди вийде: На другому кутку в селі жила вдова, не стара ще, тільки то біда, що і в неї тройко дітей.

"Нічого, — подумав батько, — може вдвох якось легше буде всім раду дати".

Недовго тягли — повінчалися, і переїхала мачуха до хати Шевченків.

— Оце вам мати, а оце тобі діти,— мовив батько і дітям і жінці.

Зиркнув Тарас на мачуху—відразу вкололи сердиті очі і обличчя без усмішки, непривітне. Коло неї туляться її діти—хлопчик Степанко, трохи менший за Тараса, двоє дівчат—таких, як Яринка і Марійка. Усі чорні, з капризними губами, дивляться спідлоба на білоголових Шевченків.

Яринка усміхнулася—така вже привітна, лагідна Яринка вдалася, глянула щиро на мачуху, може подумала, що й та, як мати, приголубить. Та рідну матір ні купити, ні заслужити. Ніби й не побачила мачуха ясної Яринчиної усмішки. Тільки вийшов батько з хати,— без ласки, суворо мовила:

— Ти, Ярино, оцю малу поняньчи, почукикай, а ти, Тарасе,—годі тобі ледащом ганяти та по чужих садках лазити,— візьми лопату та прибери на дворі. Куди не глянь, скрізь тут у вас смітник!

І почалося... З ранку до вечора чують сусіди—репетує мачуха, лає всіх — і дітей і навіть чоловіка.

— Ото вже грім-баба, — зниже плечима дід, як зайде глянути на внуків. Та такий уже старий він став, що й рідко коли доплентається. Сидить усе коло своєї хати на призьбі та й ворушить губами—згадує, мабуть, щось.

Зведенята між собою, як чортенята, живуть, тільки й чути плач та крики. Та яку шкоду мачушині діти не зроблять, все на батькових звертають. Отоді вже мачуха розійдеться!

— Ну й баба,з пекла родом! — кажуть сусіди.

А батько тільки гляне на нещасних дітей своїх, махне рукою та й подасться кудись подалі від рідної хати. Навіть радіє, як прикажчик його кудись їхати пошле. Хоч не чути, не бачити цього пекла. А найбільше Тарасові тому дістається, бо він і не змовчить, і за сестер заступиться, і Степанкові сам здачі дасть. Мачуха роботи для нього не жаліє— скрізь Тараса пошле і з Тараса спитає. Коли у свято вирветься Тарас, то біжить аж у Зелену, до сестри своєї Катрусі. Гляне Катруся і руками сплесне. Худе, брудне, голодне, у голові хто й зна що завелося. Лишенько ж моє, сирота! Заплаче Катруся, обмиє, облатає, нагодує, та так, щоб свекруха не знала. І бачить Тарас, що й Катрусі життя не мед. Ходить на панщину, дитину з собою бере, десь у холодочку покладе, а сама снопи в'яже. А вдома свекруха люта, чоловік п'є... Сумний Тарас повернеться від Катрусі.

Якось тато поїхали. Проходив солдат їхнім селом до себе додому. Двадцять п'ять років, бідолаха, відслужив. Забрали його молодим

парубком, а повертався сивим, хворим. Зайшов до Шевченків у хату, попросився заночувати. Увечері Тарас не відходив від солдата, все розпитував:

— Дядю, розкажіть ще, як же ви воювали?

— Бодай його й не згадувати, хлопче, виростеш—сам узнаєш, як у солдати підеш.

— Е, ні, не хочу солдатом,—мотнув головою Тарас, — не хочу, а ви розкажіть тільки.

І до пізньої ночі розповідав старий солдат і про муштру в казармах, і про важке життя солдатське, тільки й усміхнувся, згадавши, як французів гнали, коли Наполеон у Москву прийшов. Пізно полягали спати. А вранці встав, глянув у гаманець — нема трьох злотів, що ніс у подарунок своїм.

— Гроші, хазяйко, пропали, цілих сорок п'ять копійок! — сумно мовив солдат.

— Не інакше, як Тарас украв, —закричала мачуха.— Він усе й крутився коло вас, бо вже, мабуть, побачив ті гроші.

— Не крав я,—спалахнув Тарас.—Я слухав тільки, що дядько розповідають.

Тарас і спав коло них, — увернув Степанко, облизуючи губи. Страшенно він любив, коли на Тараса гніваються.

— Сам, мабуть, украв! — закричав Тарас.—Я от тобі дам, будеш знати, як набріхувати! Ти ж їхню одежу в комору переносив!

— А, так ти, щеня, на мого Степанка! — зарепетувала мачуха, і штурхани посипалися з усіх боків на бідного Тараса.—Щоб були мені гроші, бо я душу з тебе виб'ю, ти в мене живий не будеш, якщо грошей не віддаси!

Ледве втік Тарас від розлюченої мачухи.

"Куди ж його заховатися?" Пробіг садок, повз ставок та в сад до сусіда Желеха—там така густа калина, що ніхто не знайде. Заліг Тарас у кущах, весь здригається від сліз.

"Отут і буду, не піду, нізащо не піду додому!—подумав. — Хай краще вмру". І шкода себе стало, так шкода, що ще гірше заплакав. "Умру тут, нехай тоді радіють..." Ніхто його не пожаліє... Нема Катрусі, нема матінки, може тільки Яринка заплаче. Е ні, не треба вмирати, — мачуха ще дужче Яринку битиме і Марійку, бідну, сліпеньку, обіжатиме, і ніхто за них не заступиться, бо Микита завжди з татом. Ні, краще не вмирати, краще піти світ за очі і вивчитись, усе вміти прочитати краще ніж дяк, уміти все списати й намалювати отакі візерунки, як на дяківській книжечці, і тоді прийти і забрати і Яринку, і всіх своїх, і кучеряву сусідську Оксаночку, і жити десь там, де й панів навіть нема".

У таких мріях Тарас заснув... Прокинувся — вже день до вечора хилиться, вже нема яскравих смуг від сонця на темній зелені кущів. Захотілося дуже їсти. Знову закрив очі. Голосів ніде не чути, тільки де-не-де шелесне гілка, як пташка перелетить, та заворушиться трава, як пробіжить зелена ящірка.

"Тут гарно... — подумав Тарас. — Тут не знайдуть. Не повернуся я до хати. От коли б тільки їсти не хотілося. Хіба знову заснути?"

І раптом він почув, що гілки шарудять дужче, ніж від пурхання пташок.

"Невже знайшли? — стислося серце, і навіть ноги похололи.— Знову битимуть!" Захотілося зіщулитись у такий малесенький клубочок, як та грудочка землі, і десь сховатися під корінь, під листочок, щоб нікому, нікому не видно було. А шарудіння дужчає.

— Тарасику! — раптом почув він шепіт. — Тарасику! Де ти? Це я...

— Яринка! — мало не скрикнув Тарас, і сльози радості заблищали в сірих очах.— Яринка! Знайшла!

— Тарасику,—зашепотіла Яринка, притулившись до нього і невимовно радіючи, що знайшла-таки його.— Я так тебе шукала, скрізь шукала — і в стодолі і на леваді. Тарасику, я тобі їсти принесла, — і вона витягла з-за пазухи дві печені картоплини. — На, їж. Як усі ляжуть, я тобі ще принесу.

— А як там дома?

— Ой гніваються, ой лаються!—зітхнула Яринка.— Тарасику, а ти, правда, не брав грошей? Як брав, поверни їм краще.

— Ти мені не віриш? — мовив Тарас. — От хрест тобі святий, нехай мене грім на цім місці вб'є, якщо я брав! — Він дивився так гірко і сумно, що Яринка без присяги повірила б.

— А коли ж ти додому вернешся?

— Я зовсім не вернуся... я тут житиму. Хіба тут погано? А ти ж іще прийдеш? І не потурай їй, чуєш? Нехай вона сказиться!

Коли другого дня Яринка прибігла потайки від усіх до Тарасика, вона не впізнала ні його, ні тих кущів. Тарас, веселий, щось приспівуючи собі під ніс, робив з гілок невеличкий курінь.

— Бач, як тут добре, — засміявся він, уминаючи кукурудзу, що принесла Яринка.

— А й справді добре! — засяяла усмішкою Яринка. — Краще, ніж у нас у хаті.

— От давай ще стежечки поробимо і піском посиплемо, ти від ставочка принеси, і буде зовсім, як у поповому садку.

Забулося швидко горе. Удень Тарас лагодив свій курінь, стежки притоптав навколо. Прибігала Яринка, раз і кучеряву Оксаночку привела. Оксаночка соромливо усміхалася й тримала щось у хвартушку, а потім насмілилася і віддала йому двоє червонобоких яблук. Вони сідали й гуляли в різні ігри або Тарас розповідав страшні казки, — він умів вигадувати таке різне! А ввечері він дивився на темне небо, на зорі і мріяв: як буде великим, то ніхто, ніхто вже не насмілиться його побити, бо буде він гайдамакою.

Отак і прожив він чотири дні. Яринка носила їсти, і було втікачеві зовсім непогано.

Та на п'ятий день трапилося лихо. Степанко вже давно помітив, що все бігає Яринка кудись в один бік, от і присікався до неї:

— Куди ти біжиш? Що ти несеш? Що ти там за пазухою ховаєш?

— Нікуди я не біжу і нічого я не несу, — огризнулася Яринка.— Яке тобі діло?

Та хоч миршавий і слабий Степан, а вредний був, капосний хлопець, вистежив-таки!

— Мамцю!—затяг він.—А я знаю, де Тарас, до нього Яринка бігає і їсти йому носить!

— Ой, чи чуєте ви, люди добрі, — заверещала мачуха, — об'явився злодій, об'явився! Якби він не крав, то й не тікав би і не ховався! Ану, ходімо та приведімо цього розбишаку!

З нею пішов і дядько Тарасів Павло, великий п'янюга і великий катюга. У той день якраз ні на що було похмелитися йому, от і був він лютий-прелютий, як ніколи.

Тарас саме приліплював на стіни свого куреня шматки сірого грубого паперу, який йому Оксаночка в подарунок принесла і який він розмалював — хрести та квіточки,— коли раптом його за ноги схопили, немов лещатами.

— Ану, йди, волоцюго, шибенику, такий-сякий! — І міцні руки дядька Павла витягли його з чарівної схованки на світ божий, злий, немилосердний світ!

Так уже били Тараса, так били, що й не чув він і не розумів нічого.

— Та киньте його, — мовив солдат, — хай уже мені недоля.

— І що ви кажете, — скипіла мачуха, — щоб на мою хату та така неслава!

— Признавайся, ти взяв гроші? — гримав дядько.— А то всю шкуру здеру.

І Тарас не витримав:

— Я... — ледве чутно вимовив він.

— А, признався, — закричала мачуха.

— Признався! Признався! — застрибав Степанко.

— Де ж гроші? Кажи, де гроші?

"Де ж гроші? — подумав Тарас. — Що ж їм сказати?"

— Кажи, бо вб'ю!

— Закопав... у садку закопав...

Яринка стояла ледве жива з остраху — адже він присягався їй, що не брав.

— Де ж закопав? — не відчеплювався дядько. Закопав... я їх не брав... закопав у землю... не знаю де... — бурмотів Тарас уже майже без пам'яті.

Яринка стояла, і сльози текли по щічках. Вона не витирала їх, боялась ворухнутися. Вона зрозуміла — він нарочито признався, щоб бити перестали.

Напівмертвого хлопця кинули в комору. Мачуха відкрила матінчину скриню, вийняла звідти нову ще юпку і продала. Ті гроші віддала солдатові:

— Щоб я ще своє на них витрачала! Хай їхня мати розплачується своїм добром.

А ввечері Яринка побачила, як Степанко, коли не було нікого в хаті, вийняв із-за образів сорок п'ять копійок і дременув з ними на вулицю.

— У, мамій клятий! — схлипнула Яринка і побігла до комори.

— Тарасику, — зашепотіла вона, — я бачила, то Степанко вкрав!..

СПАДЩИНА

Місяць березень брехливий і зрадливий — то до зими тулиться, то до весни; то пригріє сонечко, зашумлять струмки з гір, вибіжать діти мало не босі, стрибають, співають; а вночі раптом розсердиться мороз, що сонце йому віку збавляє, заскрегоче, зарипить, і знову на ранок усе кригою взялося. Поїхав тато в березні аж у Київ — панське добро якесь возив, застудився, занедужав. Приїхав — не пізнати його. Вже на що мачуха — і та перелякалася. Воно, правда, і мачусі жити непереливки, з такого життя доброю не станеш: дітей — як гороху, а злиднів — як у пана добра. Треба б було батькові хоч трохи полежати, та де там — женуть на роботу.

— Іди, іди, ледашо, — гримає прикажчик, — давно на стайні не був, різок не куштував!

А з панщини принесли тата. Вже погляд був каламутний. Як поклали тата на лаві, сказав:

— Приведіть усіх.

Усі діти зібралися, усі родичі.

— От і смерть прийшла,—ледве вимовив тато.-Хату Микиті залишаю, він старший, — і почав усіх обділяти. — Реманент — Йосипові, скриню з материною мізерією Яринці і Марійці...— Зупинився поглядом на Тарасові,, вже з трудом сказав:—Синові Тарасу з мого хазяйства нічого не треба, він не буде абиякою людиною. Буде з нього або щось дуже добре, або велике ледащо—для нього моя спадщина або нічого не значитиме, або нічого не поможе!

Глянув на Тараса довгим поглядом, ніби мовив ще — ти ж розумієш! Підійшли діти попрощатися, поблагословив, усіх, а до півночі його вже й не стало.

Сіли родичі радитися, що з дітьми робити.

— Треба Тараса кудись у наймити... — мовив якийсь, із дядьків.

— Хай до мене йде, свині пасти,—обізвався Павло.— Гаразд, Тарасе, підеш?

Тарас спідлоба глянув на дядька — згадав, як той катував його, безвинного. Та ще згадав батькову спадщину —ні, може ж із нього щось-таки й вийде!

— Ні, не піду. Я сам собі знайду, де мені жити!

І тільки поховали батька, зібрав Тарас у свою торбинку каламар, перо та крейду і пішов по шляхах шукати собі-долі, і почала доля його чесати, як мачуха.

ПО ДЯКАХ

Коло церкви, осторонь від інших хат, як сумна, покинута всіма вдова, без садочка, без подвір'я стояла школа. Була це звичайнісінька собі хата під соломою, тільки більша, просторіша за інші хати, ну, така завбільшки, як шинок. Але й від шинку вона відрізнялася, бо була куди брудніша і занедбаніша, ніж шинок; вибиті шибки, роками немазана, порепана долівка, сірі брудні стіни — отакий був "храмі науки" в Кирилівці, і царював там неперевершений п'яничка — дяк Богорський.

Та все ж таки він учитель. Він битиме — так і дядько ж Павло битиме,— та й хто не битиме? Але ж у школі можна і дечого навчитися,

а вже ж так хочеться Тарасові вчитися! Увечері до Богорського і постукав Тарас.

— А кого там нечиста сила носить? — обізвався дяк, відриваючи погляд від чарки: все йому здавалося, що в чарці щось стрибає, і ніяк він не міг розгледіти що. Він уже підносив чарку і до носа, і до очей, і, перехиляючи навіть її в рот, косив очі, щоб побачити, хто там стрибає, але, так і не вгледівши, наливав собі іншу. І з іншою повторювалося те ж саме. Оцю поважну справу і перервав прихід Тараса.

— Це я, пане дяче, — мовив не зовсім сміливо Тарас, зайшовши в хату.

Каганець ледь блимав на припічку, і чудернацькі тіні стрибали по стінах та стелі.

Ніби стрибало й густе павутиння по кутках, і широкий дяківський бриль, і трійчатка — символ влади всіх учителів, і зовсім чудернацьким привидом здавалася повішена на гвіздок ряса не ряса, свитка не свитка, просто щось таке, схоже на дяківську одежину.

— І хто ото швендяє по ночах, аки лукавий, і не дає пастирю божому заглибитися в думках своїх? — плутаючи язиком, спитав дяк.— І хто ти такий, отроче, будеш?

— Пане дяче, хіба ви не пізнали? Я Тарас, Тарас Шевченко, тато мій умерли, я й прийшов до вас...

— Іди, іди з богом, поки я тебе патерицею не погнав, самому їсти нічого!

— Та ні ж бо, я прийшов у школу, я буду вам за наймита — і воду носитиму, і все робитиму, тільки житиму в школі і вчитимусь у вас.

Дяк ще дивився п'яним потьмареним поглядом, нарешті ніби щось проясніло в його обважнілих очах.

— Так ти той отрок, що читав над батьком псалтир?

— Еге ж, пане дяче.

— Ти б же й сказав відразу, хто ти — нерозумний єси ти, нерозумний. Де твоє добро?

— Та ось зі мною, — мовив Тарас, показуючи на торбинку із своїм навчальним знаряддям та на стару діряву батькову свитку, що була на плечах.

— Хай господь бог бачить, яке благоє діло я сотворив. Лишаю сироту коло себе,— сказав дяк, піднімаючи вгору брудний палець з гачкуватим нігтем.—А за це мені, чуєш, робитимеш усе, що я накажу. Я тільки подумаю, а ти щоб і зробив.

— Авжеж, пане дяче, — зітхнув Тарас.

Так ото не думай, що в дяка харчі дарові. Зараз ні дарованого, ні купованого—нічого в цій хаті немає, а тому що вчитель твій голодний, аки вовк-сіроманець, то бери оцю торбу в шуйцю (Ліва рука), а пляшку в десницю (Права рука) і ходім поспіваємо попід хатами, може якійсь благочестивій людині спаде на думку помолитися та дяка нагодувати.

Тарас, приголомшений такою пропозицією, навіть нічого не відповів. Він покірно спорожнив свою торбинку, і незабаром попід хатами залунав його дзвінкий високий голос, виводячи "Богом избранная" та інші молитви.

— І хто ото так добре виспівує,—аж за серце бере?— зітхне якийсь дядько.— Ану, стара, відламай хлопцеві окраєць паляниці.

В другій хаті налили у пляшку з-під дяківської горілки грушевого квасу, але в третій хазяїн — видно, вдень його прикажчик лаяв — лютий був на всіх:

— Ану, випусти, Горпино, на цих ледачих Бровка, — гримнув він. — Ото ще, прости господи, вештаються довгополі чорти!

Бровка, не гаючись, спустили з цепу, і пастир з учнем: накивали п'ятами — трохи й квасу не розлили.

Повернувшись додому, дяк похмелився квасом і, промовивши: "Блаженні праведні, яко тії наситяться", закусив паляницею. Не звертаючи ніякісінької уваги на голодні очі Тараса, показав йому пальцем у куток:

— Лягай, отроче, і завтра, як тільки розвиднюватися почне, щоб мені дрова були нарубані і щоб води наносив з криниці.

Не вперше було засинати Тарасові голодному, він і заснув.

Так почалося самостійне життя Тараса.

Ще й треті півні не проспівають, а він уже встає — і по воду, і піч затопити, і в школі прибрати, бо як не встигне, то дяк добре йому патерицею спину почухає. Зі школи хлопці біжать додому, гуляють собі в "панаса", і в ліс побіжать, а йому треба заробити, щоб хоч прохарчуватися як-небудь. А заробіток — це мерці. Вже всі на селі знали: краще за малого Тараса ніхто псалтиря не прочитає, усі й кликали його. І не було за два роки жодного покійника в Кирилівці, щоб Тарас над ним не читав. Нелегка ця робота — всю ніч над труною псалтир читати. Іноді він хитрував. Як затягне на середині псалма "Прийдіте поклонітеся", всі родичі небіжчика хрестяться та кланяються, а він мерщій кілька сторінок перегорне, щоб ніхто не бачив.

Спочатку трошки боявся мерців, а потім звик — ще й думав: "йому, неборакові, вже ні тепло, ні холодно від того, скільки я читаю".

— Кесарю кесареве! — мовить дяк, як повернеться Тарас, і загарбає своєю здоровенною рукою гроші.

— А оце тобі на проживаніє від щедрот моїх! — і видасть Тарасові п'ятака.

Купить Тарас бубликів — ото й обід. Але іноді і з тих злиденних п'ятаків купить цукерку довгу в папері і віднесе Яринці та сліпенькій Марійці.

А іноді — і не вмре ніхто, і в торбу ніхто нічого не кине. Отоді лютий дяк.

— Як ти мені курки від Семиволоса не принесеш, то й на очі не з'являйся.

— Та як же я принесу?

— А от так: підеш, як спати полягають, і вловиш.

— Злодюга, — шепоче Тарас, — скрізь хапаєш, де погано лежить.

Якось приховав свій же зароблений п'ятак, не показав дякові. І не на бублики собі, хоч голодний був, як завжди, і не на цукерку Яринці. Сам не розумів, чого це йому так захотілося купити грубого сірого паперу — бо іншого у віль-шанській крамниці й не водилося — і зробити таку самісіньку книжечку, як у дяка на полиці лежить.

Купив. Треба було сидіти в школі і читати з усіма, а він утік аж за село, сховався в бур'яні, вийняв папір, книжечку, яку захопив з полиці, і

з паперу таку самісіньку зробив, вимережив її візерунками різними і почав списувати з дякової книжки у свою.

Були то вірші мудреця народного українського — Сковороди.

Переписав, заспівав їх сам собі Тарас. Такі жалісні вірші, що аж заплакав.

Бідну птичку уловили

І в кліточку засадили.

Ой, одчепіть,

Ой, випустіть!

Да вже ж мені не літати,

Да вже ж мені не співати,

Тьох-тьох-тьох!

Да вже ж мені тут бути,

Ох, тут бути, тут бути,

Ох, ох! Ох, ох, ох!

— Невже мені тут бути? — спитав сам себе Тарас. — Вік наймитом? Ні, я хочу так малювати, як лисянський дяк. Якби вмів я так малювати — нічого більше б і не хотів.

І що далі, то важче було йому жити у дяка. От, на зло йому, саме тому, що дяк не дозволяв, відростив собі волосся і підстриг по-козацькому. Правда, дяк за кожний вияв сваволі годував його, як і перший учитель, важкими лящами. Як і перший учитель, по суботах він влаштовував "субітки". Темне, важке, безпросвітне життя!

Іноді зустріне Тарас Оксаночку на вулиці і одвертається — такий він уже брудний, і зиму й літо в дірявій свитині.

Якось читав він над старою бабусею шевчихою, а сам смутний був — про бабусю і не думав, а про своє безрадісне життя. Та від того так жалісно виходило у нього! Плакав старий швець, розчулився зовсім, нагодував його добре та, побачивши, що хлопець босий, подарував йому ременю на чоботи. Заховав Тарас ремінь на горищі і навіть веселіший став. Щодня і вранці і ввечері милувався на цей ремінь — будуть чоботи хіба ж такі! От ще на підошви заробити тільки.

Та на підошви заробляти вже не довелося. Якось увечері повернувся він додому— гуляє дяк з кумпанією. —Де ж він гроші взяв? Адже треб ніяких не було, ще вранці скаржився, що копійки за душею нема.

До себе у схованку — нема ременю.

"О проклятий, так це він, дяк, потяг ремінь, продав і на ці гроші гуляє!"

Розійшлася кумпанія, коли вже дяк до того впився, що з лави звалився.

"Піду я від нього, — вирішив Тарас. — Піду вчитися... Куди? Та хоч би і до лисянського дяка-маляра. От зараз і піду!"

Він накинув свою стару свитинку, взяв торбу в руки, озирнувся востаннє на хату і раптом усміхнувся.

— А от я тебе зараз провчу, як ти нас всіх учив, клята душа! — Він схопив із стіни трійчатку та від усього щирого серця так відшмагав п'яного дяка, що той три дні сісти не міг.

А сам натягнув капелюх і пішов... І книжечку Сковороди з собою взяв.

Спало село. Не шелестіли високі тополі. Спочивав, мовчав Чорний шлях.

Тарас вдихнув на повні груди свіже повітря і пішов знайомим шляхом.

*

Під горою виблискувала на сонці синя весела річка Тікич, а саме на горі стояла хата лисянського дяка. Нічого собі хата, видно, що в хазяїна і хліб є і до хліба. Навіть радісно стало Тарасові, як побачив.

"Може ж таки тут справжні люди живуть і мене навчать!" подумав.

Лисянський дяк погодився взяти його учнем, але Тарас відразу помітив, що звичаї його такі ж самісінькі, як і Бо-горського. Для першої науки послав його дяк воду носити — з Тікича аж на саму гору, а як наносив повну діжку, наказав на залізному листі мідянку-фарбу розтирати, і так цілісінький день без спочинку.

Перший день усе робив Тарас. На другий задумався — чи й далі така наука буде? На третій — спитав дяка, чи вчитиме ж малювати. Дяк закричав:

— Ач, ледащо, та ти мусиш богові дякувати, а ти ще-губи копилиш!

А на четвертий Тарас не витримав, захопив свою торбинку і подався геть.

На всю Звенигородщину славилися два образи — великомучеників Микити та Івана-воїна.

— Як живий, сердешний, — плакали баби, хрестячись-на Микиту, — і золоте сяйво, як справді з раю, — зітхали вони, ніби вже доконечно знали, яке там сяйво у раю.

— Онде й нашивки солдатські на рукаві у них, у святого Івана,— дивувався Тарас, — оце вже справді!

А намалював ці образи свій же дячок із села Тарасівки. До нього й пішов Тарас.

"А що, як і цей знущатиметься? Ні, терпітиму все, хай тільки навчить".

Дяк, худий, рудий, із скуйовдженою кіскою, довго мовчав на прохання Тараса.

— Так ти малярем хочеш бути? — перепитав він.

— Еге ж, дуже хочу, що завгодно мені наказуйте, все робитиму, тільки навчіть!

Знову помовчав дяк.

— Ану, дай ліву руку!

Тарас, не розуміючи, в чім справа, простяг ліву руку.

Дяк уважно глянув на долоню.

— Нічого з тебе не вийде, хлопче, — мовив він поважно, — ні швець, ні кравець, ні на дуді грець. Іди собі з богом.

З важким серцем, понуривши голову, повертав Тарас у рідне село.

ЧАБАН, МАЛЯР, КУХАР

Отара ягнят, як біла хмарка, шо впала на зелені луки... Хай собі пасуться! І по небу пропливають ясні легенькі хмарки. Куди вони пливуть? Мабуть, далеко-далеко звідси... Як колись хотілося дізнатися Тарасові, що за тими стовпами, які землю підпирають, так тепер хочеться йому за тими хмаринками полинути, на світ подивитися.

Він лежить на пагорку, забувши про ягнят, забувши про всі поневіряння і знущання. Ніби в білих чистих сорочках, виглядають хати з густих садів на горі, попід горою старий дуб, немов козак вийшов погуляти. Там тополі гнуться, розмовляючи з вітром. Ніби вся земля з гаями, садами, запашними луками живе, радіє і всміхається до сонця— і чомусь радіє і всміхається Тарас. Він, як та стеблина, що тягнеться і радіє з кожного променя сонячного, кожного подиху літнього вітру.

Хмарки линули, линули, і раптом одна велика й темна закрила сонце.

Ніби прокинувся Тарас від сну чарівного. Що він? Кому він потрібний? Чого радів так і з сонця, і з неба синього, і з хат біленьких? Що в тих хатах? Скрізь там сльози, злидні, прокльони. Хіба є в нього хоч і така злиденна рідна хата? Що його, Тараса, чекає?.. Так гірко йому стало. Опустив голову на коліна й заплакав.

Немов вітер прошелестів травою, і чийсь ніжний приторк відчув він на шиї. Глянув. Дивилися ніяково й ніжно великі карі очі, а навколо рожевого личка, ніби сяйво сонячне, світлі кучері з коси вибилися.

— Чом же плачеш ти? Ох, дурний Тарас, бач, як малий, плаче. Давай я сльози тобі витру,— дівчинка витерла широким рукавом очі Тарасові.

Тарас дивився ніяково. Це ж Оксаночка, ота кучерява Оксаночка, з якою гралися маленькими! Вона виросла, стала ще краща. Тарас дивився ніяково, але ніби сонце засяяло знову. Вона сіла коло нього і поклала руку на плече.

— Не сумуй, Тарасику, адже, кажуть, найкраще від усіх ти співаєш, найкраще від усіх ти читаєш, ще й, кажуть, малюєш ти. От виростеш і будеш малярем, еге ж?

— Еге ж, малярем, — усміхнувся радісно.

— І ти розмалюєш, Тарасе, нашу хату, еге ж?

— Еге ж... А всі кажуть, що я ледащо і ні на що не здібний... — сказав він, але не сумно і ніби сам дивуючись, що так кажуть. При Оксаночці він не міг журитися, і взагалі при ній усе ставало зовсім іншим. — Ні, я не ледащо, я буду-таки малярем!

— Авжеж, будеш! — переконливо мовила Оксаночка і раптом засміялася. — А що ти ледащо, то правда. Дивись, де твої ягнята! Ой бідні ягняточка, що чабан у них такий, — вони ж питоньки хочуть!

Схопилися за руки й побігли вдвох до ягнят і, так само тримаючись за руки, весело погнали їх до води.

Він був і пастухом, і погоничем, і чим він тільки не був, і чого тільки не робив! Але йому ж хотілося бути малярем! Все, що бачив він, йому

хотілося змалювати. І гаї, і тополі, і... Оксаночку. Та минали літа, і було йому вже п'ятнадцять років.

— Ледащо! — казали люди. Бо замріється пастух, а череда в шкоду зайде. Або тут попові запрягати треба, на хрестини чи на похорони їхати, а погонич десь у садку під грушею притулився і виводить щось на папері.

...І знову, як колись, закинув Тарас торбинку за плечі і пішов шукати щастя.

Він шукав його недалеко. У селі Хлипнівці, що за Вільшаною, дяком був теж хороший маляр. До нього і прийшов Тарас. Дякувати долі, цей маляр уже не був хіромантом (Людина, яка по лініях руки нібито вгадує майбутнє і визначає характер), як тарасівський дяк; йому було байдуже, які лінії на руках у Тараса. Він наказав йому намалювати хату, і малюнок Тарасів йому сподобався.

— Так от що, парубче, — мовив дяк, — лишити тебе у себе я б лишив, але ж ти панський, от мені і потрібен дозвіл від пана, щоб ти в мене жив і вчився. Іди мерщій у Вільшану та попроси в управителя, щоб такий документ дав.

— А він дасть? — спитав Тарас, і аж дух йому перехопило.

— А чому ні? Повчишся у мене і до пана вернешся. "То вже побачимо", подумав Тарас. І ніби не драна свитина була у нього на плечах, а крила виросли.

— Так я піду, побіжу мерщій. До побачення, дядечку, я прийду зразу ж!

Він справді ніби летів у Вільшану. Він учитиметься малювати! Гей, осокори, ви чуєте? Пташко, ти летиш швидко, — як тебе обігнати?

— Дядьку, ви їдете до Вільшаної, може підвезете? Е, ні! Я швидше, ніж ваш кінь!..

"Скажений!" — подумав дядько, який їхав шляхом.

*

Управитель, товстенький, гладенький чоловічок, той самий, що збирав колись дівчат на гулянку, сьогодні одержав від молодого пана Енгельгардта, якому тепер належали всі маєтки й села, листа. Лист, напевне, був дуже важливий, бо відразу управитель почав гримати на всю челядь, двох за якісь дрібниці відправив на стайню під різки, а сам ходив, як хмара, з заклопотаним, сердитим обличчям.

— Там до вас якийсь хлопець з Кирилівки проситься,— сказали йому.

— Ну, жени його сюди!..

Перед ним став хлопець із жвавими сірими очима.

— Пане управителю, я до вас. Я от дуже хочу вчитися малювати, і хлипнівський дяк бере мене в учні. Я прийшов до вас, щоб ви дозволили, документа дали.

Хлопець говорив вільно, жваво.

"А саме тебе, голубе, мені й треба!" подумав управитель, враз повеселішав, аж прицмокнув.

— А батьки в тебе є?

— Ні, померли, сам я.

— Ну, воно й краще.

— Та ні... — похитав головою Тарас, — де там уже краще — як горох при дорозі, хто не йде, той і скубне. От як я вивчуся на маляра, пане управителю... Так дасте документа?..

— Якого документа? Дурниці! — засміявся управитель. — Оце я листа від пана одержав. Йому саме таких хлопців, як ти, треба в козачки набрати.

— В козачки?! Які козачки?.. —ледве вимовив Тарас.

— А такі там козачки, пан уже знає. Так що тебе я до кухаря нашого посилаю. Ти хлопець, нівроку, моторний і меткий, може й навчишся чого.

— Пане управителю... — тремтячим голосом мовив Тарас. — Я хочу на маляра вчитися. Хлипнівський маляр погодився мене взяти.

— Ну, годі там базікати!—махнув рукою управитель.— Пан наказав усіх хлопців йому зібрати. Ну, одведіть його на кухню.

Ще не розуміючи, що сталося, Тарас поплентався за якимсь служником на кухню...

Він глянув з вікна, ніби прощаючися з луками, гаями, ставками. Тепер прощавай усе!.. То хоч вільно він бігав собі скрізь, а тепер — ніби в клітку його посадили.

Шляхом їхали гарби, може і в Кирилівку, де Яринка, Оксаночка, дід... Тепер він уже зовсім невільник... А як весело годину тому біг він цим самим Чорним шляхом!..

Так Тарас потрапив до свого пана Енгельгардта.

"МІЙ ВЛАСНИЙ ХУДОЖНИК"

Пан сидить у м'якому довгому фотелі. Іноді так собі просто сидить, спочиває після прогулянки, іноді читає якусь книжку, не по-нашому писану, смішну, певне, бо завжди сміється, як читає. І все одну й ту саму, хоч вона й тоненька.

— Люльку! — іноді крикне. Хоч люлька тут же під боком, на круглому, з червоного дерева столі, та не варт руку простягати— козачок подасть. Запалив люльку. Тиша.

— Води! — бовкне пан, і козачок знову кинеться стрілою до того ж червоного столика, наллє води з кришталевої дорогої карафи, подасть. Знову тиша і нудьга.

Козачок сидить у передпокої і позіхає так, що трохи собі щелепи не зверне. Так треба просидіти цілісінький день. Піти нікуди не можна — а що, як панові потрібно буде води подати або муху відігнати?

З нудьги козачок починає під ніс собі наспівувати стару рідну пісню:

— Ой не шуми, луже, Зелений байраче, Не плач, не журися, Молодий козаче!..

Та це панові заважає.

— Ти що там розспівався, бидло!.. Ану, помовч!

Що ж, почухає потилицю Тарас та й змовкне.

Кухар з нього ніякий вийшов — так і старший кухар признав. Не раз відчув Тарас на своїй голові і здоровенного ополоника, і макогона, та все ж таки далі того, щоб попіл вигребти або казани почистити, не пішов. Та й то робив абияк. Ну, а пан хотів, щоб його кухня вславилася не менше від кухні графа Строганова—у того ж кріпак-кухар вигадав страву і вславив свого пана між усіма панами, і звалася та страва — "беф-строганов". Пан Енгельгардт любив добре попоїсти — це одразу було помітно, як тільки глянеш на його налиті щоки та товсті, ніби завжди масні, губи — отже й кухню хотів завести неабияку. І слава Строганова не давала йому спокою. Виявив би Тарас талант, може б і в Варшаву саму послав — вивчитися готувати різні делікатеси,—так і управитель казав,—але Тарас тікав з кухні і десь під кущами розвішував свою колекцію малюнків та милувався з неї.

— Нічого з нього тут не вийде! —махнув рукою управитель, і коли пан прислав листа, щоб усю гвардію козачків, яких зібрали, прислати до нього у Вільно, управитель послав і Тараса.

Правда, в листі, де повідомляв, скільки відправляють до пана пудів пшениці, скільки масла, скільки полотна і скільки хлопців, проти прізвища Шевченка управитель приписав: "Можна вивчити на хатнього маляра", бо помітив уже і колекцію Тарасових малюнків, і його власні спроби.

Але пан на це не звернув уваги. Йому здалося, що саме з Тараса вийде хатній козачок.

"Козачок! І вигадали ж таке!" із злістю думав Тарас. Саме це слово було ненависне Тарасові, певне тому, що походило від любого йому слова "козак". Були діди вільними козаками, а онуки стали у панів "козачками"!

Ех! Нудьга яка сидіти в передпокої і чекати, поки гукне пан або води подати, або люльку прийняти. Краще вже, коли пан їде кудись, тоді хоч

світу трошки побачиш. По дорозі на заїздах не без того, щоб не поповнити свою колекцію малюнків, а коли пана нема дома, з цих дешевих ярмаркових картинок Тарас перемальовує. Є у нього вже і соловей-розбійник, і старий сивий Кутузов, і козак Платов. От козака Платова він не змалював, чекав слушного часу.

6 грудня у Вільно, як і в усіх великих містах, "благородне дворянство" давало пишний бал. Адже це був день іменин імператора всеросійського Миколи І.

Вже зранку в будинку почалася метушня й біганина. Цирульник, стрибаючи то ліворуч, то праворуч, підголював панські щоки і підправляв пишні невеличкі бачки. Козачки бігали з окропом, рушниками, різними речами панського туалету. Кравець пришивав до нового гвардійського мундира золоті ґудзики з орлами. Лакеї щось допрасовували, щось чистили. Тарас з ніг збився, але настрій у нього був прегарний. Аякже! Пан їде на бал! Він там гулятиме цілісіньку ніч. Аж от коли Тарас перемалює Платова.

Нарешті подано сани, на пана накинули шубу з бобровим коміром.

— По-га-няй!—і Тарас сам собі пан!..

Він почекав, поки в домі все затихло. Поснули зморені денною метушнею лакеї та інша челядь, і навіть комірниця, що любила на ніч усе оглянути, перестала вже брязкотіти своїми ключами. Тоді вийняв із-за шафи, що стояла у передпокої, своє багатство. В кишені штанів ще зранку захована лойова свічка — ага, не догляділа-таки комірниця — і олівець, що також непомітно він узяв зі столу в конторника, коли бігав до нього з якимсь дорученням від пана.

Прислухався ще. Ні, всі сплять. Він, посміхаючись і радіючи, що може, нарешті, віддатися улюбленій справі, засвітив свічку, розклав свої

малюнки, розрізав аркуш паперу і почав перемальовувати знаменитого генерала Платова.

Кінь виходить добре, ні, таки справді добре. Тарас примружує око і дивиться збоку—справжній тобі кінь, та й годі, ач, як копитами землю риє! От тепер за генерала треба братися. Якби він таким же, як на картинці, вийшов—на картинці відразу видно, що це знаменитий генерал. Він заходжується коло генерала. От треба, щоб і очі блищали так само. Ну, звичайно, цього олівцем не зробиш так, як фарбами. Нічого, спробуємо і олівцем...

В "Дворянском собрании" — вогні, музика, вже давно пролунав "Гром победы" і гарненькі шляхетні панянки в мудрованих зачісках та легких, як хмаринка, вбраннях відтанцювали мазурку. А Тарас усе малює...

Стікає лойова свічка, надворі починає сіріти, і до будинку пара рисаків підвозить сани з паном. Сніг тільки рип-рип...

А Тарас малює.

Двері вже риплять дужче ніж сніг, але й цього не чує Тарас. Він чує тільки, як чиясь рука хапає його за чуба, і бачить, як усі його малюнки летять на підлогу.

— Цо то? Нєнза пшеклєнта! (Що це? Прокляття!) — лютує пан і частує Тараса і по щоках, і по голові дужими лящами. — Вигадав таке! На стайню! Палити свічку! Пожежі наробити! Не чуєш, як пан приїхав! Бидло!..

На крик прокинулася челядь; комірниця, сухенька підстаркувата, приживалка ще старої пані, теж просунула голову в двері. Ото ще лихе створіння, просто з гадючих спинок зшита, —закочує очі до неба, хреститься, як усі католички, і стогне:

— Матка боска ченстоховська! Пане мій ясновельможний! І свічку ще панську сміє палити!—І, як змія, — на Тараса, висмикнула свічку з рук, ущипнувши, бо Тарас свічку погасив і в кулак затиснув.

Самими панськими лящами цього разу не обійшлося. На ранок двоє здорових лакеїв потягли бідолашного Тараса на стайню, і надовго смуги від різок кучера Сидорка залишились у нього на спині.

— От уперте, мовчить і не крикне! — мовив кучер Сидорко.

І справді, Тарас не кричав, хоч били його до крові. Тільки сльози, як горох, котилися по обличчю, і більше від несправедливості, від знущання, а не від пекучого болю.

Удень, щоб прислужитися панові, комірниця мимохідь усе нашіптувала: і такий цей Тарас, і сякий.

Увечері зібралося у Енгельгардта кілька друзів — за чаркою доброго вина в карти перекинутися.

Тарас, зблідлий, похмурий, прислужував їм.

Велися розмови про се, про те — і як панна Зося вчора мазурку танцювала, і як Гладкевич зайця загнав, і як у Трощинських гуляли, поки без тями не понапивалися.

— Гуляли, добре гуляли, панове, — облизуючи губи, мовив тоненький чорнявий панок. — Ви ж знаєте, Павле Васильовичу, — звернувся він до хазяїна, — у Трощинського тепер театр — який театр! Із своїх же людей влаштував, з кріпаків.

— Ну, що там у Трощинського,— перебив його товстий, лисий пан у зеленому жупані.—Набрав таких, що ступити не вміють. От у Скоропадських балет—ой, матка боска, дівчата тобі — ягідка в ягідку!

Такі там красуні! І вчителя з Варшави до них виписав. Сам одбирав найкращих, сам одбирав! —підморгнув він і зайшовся сміхом.—До нього дівчина прийде перед весіллям, проситься заміж, а він її—в балеті Поплаче, поплаче, та й затанцює. А нареченого, щоб води не каламутив, не бунтував, — кудись подалі. Ну й балет, я вам скажу!..

Пан Енгельгардт насупився і засопів. Це вже Тарас знав—незадоволений пан. Ще б пак—у того пана театр, у того—балет, он графа Строганова навіки "беф-строганов" уславив... А чим йому похвалитися?

— Налий вина! — крикнув Тарасові. — Стоїш, бидло, рота роззявив! — І раптом глянув на Тараса, ніби вперше побачив. Усміхнувся задоволене, обвів очима гостей:

— Пхе! Балет! А в мене, хе-хе, вже мій власний художник росте,— і примружився, ніби казав: ага? Чия взяла?

Другого дня Тараса віддали в науку до якогось маляра.

ЧАСТИНА ДРУГА

У ВІЛЬНО, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ...

Раптом це місто, стародавня столиця Литви—Вільно, стало дуже дорогим і любим серцю Тараса.

Він і раніше бачив, як мальовничо тече мати литовських рік — Вілія, бачив чудові старовинні костьоли Станіслава, Іоанна Хрестителя, Петра і Павла, збудовані ще в чотирнадцятому сторіччі, Любський замок над Віліею. Та раптом після одної вечірньої відправи у невеличкому, але напрочуд гарному костьолі святої Анни, куди він зайшов по дорозі від навчителя-маляра помилуватися на вітражі та зображення Мадонни, йому здалося все зовсім іншим на світі.

Він дивився на тонке, осяйне лице святої діви та якось ненароком глянув убік і вже не міг більше спокійно дивитися на небесну діву. Тут, на землі, майже поряд з ним, стояла тоненька невисока дівчина, склавши по-католицькому для молитви обидві долоні. Одразу впали в очі гарні, як змальовані по шнурочку, брови на тонкому мінливому личку. От воно, спокійне, підвелося трохи вгору, ніби сама Мадонна зійшла й стала серед людей, а за мить—темні очі з-під довгих, стрільчастих вій уже зиркнули навколо, личко ожило ледь стриманою усмішкою, брови трохи підвелися— і все засяяло навколо, не від святих свічок, а від цієї земної теплої усмішки.

Зненацька темні променисті очі зустрілись із здивованим, захопленим поглядом сірих великих очей якогось хлопця, що стояв у куточку, мнучи в руках старий капелюх. І одежина на ньому була стара... Але стільки щирого захоплення було в цих сірих очах, в усьому обличчі, що дівчина глянула ще і ще.

Ні, вона напевне не була з пишних панянок. Це було видно з її простенького платтячка, з легкої дешевої хустинки, що так скромно обгортала її милу голівку,—одяг звичайної віденської міщаночки. Та ні дівчина, ні хлопець не звернули ніякісінької уваги на одяг. Тарас бачив лише брови, очі, усмішку, — і раптом сам усміхнувся, щиро й радісно, і, злякавшися такого нахабного вчинку, швидко вибіг із костьолу. Отоді місто й стало зовсім іншим, і ріка, і вулиці, і пагорки навколо міста, і старовинні каплички, і церкви, і замки.

За кілька днів, у суботу, він не витримав і знову зайшов до костьолу святої Анни, Чорнобрива дівчина стояла на тому ж місці. Він недовго чекав, поки вона обернулася і пізнала, пізнала його! Це він побачив по куточках рожевих уст, що затремтіли, силкуючись не підвестися вгору — не посміхнутися. Він спалахнув, але не втік, як уперше, а достояв до кінця. Добре, що була субота, пан поїхав кудись розважатися, і Тарас був увесь вечір вільний. Він дочекався, поки всі люди, які молилися, підійшли до розп'яття, щоб покропити собі чоло святою водою. Він бачив, як і дівчина опустила тоненькі пальчики молитовне й

зосереджено, та тільки повернулася від розп'яття, враз зиркнула з-під хустини в той куток, де стояв Тарас. І зовсім випадково, в цьому був переконаний Тарас, вони вийшли разом з церкви. Дівчина заговорила з ним — Тарас ніколи не насмілився б заговорити першим.

Її звали Дзюнею, Дзюнею Гусиковською. Вона була швачкою, і була трохи старшою віком за Тараса. Про все це вона швидко розказала по-польськи, бо була полькою, і дуже сміялася, як Тарас перекручує польські слова—хоча, живучи вже два роки у Вільно, їздячи з паном у інші польські міста, він уже розумів досить добре польську мову. Але називав він її не Дзюнею, а Дунею.

Про що вони говорили? Хіба можна про це розповісти? Власне, ні про що. Взагалі говорила Дзюня, а Тарас слухав її милий голосок, немов якусь небесну музику.

Про це знайомство він не розказував, звичайно, нікому, але вони бачилися кілька разів. Правда, не часто і ненадовго, і це були Великодні свята для Тараса.

Тарас відчув—там, за стінами панського будинку, за стінами його кріпацької неволі, вирує життя вільне, привабливе. Наче подих весняного вітру, його донесла раптом молоденька весела чорнобривка Дуня, простенька швачка з передмістя. Вона була письменною, читала книжки, вона бувала серед молоді ремісничих цехів; до неї, такої гарненької, залицялися студенти, і, не знаючи, що це і відкіля йде, Дуня й собі наспівувала, сидячи з Тарасом на березі Вілії:

— До гурту, лави молодих... (З оди Адама Міцкєвича)

Вона ж бо дихала тим повітрям, яким дихала молодь Польщі, серед якої вже лунали запальні слова поезії Адама Міцкєвича.

Це ж у Вільно, кілька років тому, Міцкєвич учився в університеті, там був заснований таємний гурток революційної молоді "Філарети". Молодь мріяла про відродження Польщі, про визволення її з-під гніту самодержавного російського імператора.

Якось увечері Тарас чекав на Дуню в темному куточку площі коло капели Остробрамської богоматері.

"А може, вона не прийде? — майнула думка, і тоскно і страшно зробилось на серці.—Вона вільна весела дівчина, а я—безправний, обідраний кріпак. Що може бути спільного-між нами? Чому я кріпак? Хто зробив так, що стільки людей перед панами гнуть шиї, обливаючись кривавим потом?".

Що перед ним попереду? Він мріє малювати. Ну, що ж, буде панським художником, в панській владі буде весь його хист і талант—і він ніколи не зможе вільно, не потай, як тепер, іти поряд з Дунею. Його кріпацька неволя—непереможний мур між ними. Ні, вона не прийде більше до нього. Вона так, пожартувала трохи, та й годі.

Все нижче опускалася його голова, і він у розпачі кусав губи. Як йому хотілося її побачити! Адже з тих часів, як відірвали його від рідних місць, від сестер—ні від кого ніколи ні ласкавого слова, ні привіту. "Як перекотиполе,—подумав Тарас,— жене вітер". Але раптом на плечі відчув легкий приторк маленької руки.

— До гурту, лави молодих!—почув він веселий шепіт. Вона прийшла, прийшла. Це її любима пісня.

— Дочекався? Не сердишся? А у мене які подарунки для тебе, яке цікаве! Ні, до церкви я зараз не піду, ходім, ходім, прошу, подалі, отим завулочком, до Вілії, на наше місце, я щось покажу тобі.

Вона завжди говорила швидко-швидко, і для Тараса було насолодою слухати її голосок.

"Чого вона така ласкава до мене?—не раз думав Тарас,—коло неї ж вільні учені хлопці—а я що?"

"Чому я така ласкава до нього?" інколи думала і Дзюня. Ах, їй було байдуже, що він кріпак, що він обідраний, що він нічого не має, крім своїх сірих очей, які дивляться на неї, як люди дивляться в костьолі на Мадонну. Оце її, мабуть, і полонило—його очі, його сумні пісні, вся його душа, повна безмежної любові до неї. Він ладен стати навколішки і молитися на неї, а хіба ж так ставляться до неї всі знайомі, веселі й жартівливі хлопці?

— Прошу, Тарасе, сядьмо тут, я щось маю подарувати—закрий очі!

Тарас слухняно з блаженним виглядом закрив очі і раптом відчув у руках якусь матерію.

— Це я тобі сорочку пошила. Еге ж, щоб на свята надів. Ну, що ж, тепер одкрий очі. Тепер, навпаки, широко одкрий очі. Я покажу тобі щось цікаве. Тільки присягнися, що нікому не скажеш.

Тарас широко одкрив очі, ніжно притуляючи до грудей дешеву полотняну сорочку.

— Не мни! — хазяйновито мовила Дзюня.— Я її добре випрасувала, а тобі ж ніде буде її прасувати.

Тарас, як щось дорогоцінне, поклав подарунок за пазуху, не знаходячи й слів, але Дзюні слова про це були зовсім не потрібні, вона сама чи не більше за нього була щиро щаслива з свого подарунка.

— А тепер дивись і читай,—вона вийняла з кишеньки зім'ятий клаптик паперу, дрібно списаний. — Це мені один студент дав прочитати,—зашепотіла вона,—і я так захотіла тобі показати. Отакі папірці зараз розкидають, щоб люди читали, але їх треба потайки читати, бо за них у в'язницю можуть посадити. — І вона почала читати польською мовою: — "Ви, що страждаєте в залізних кайданах самодержавства, зігнуті під тяжким і ганебним ярмом рабства, повстаньте з нами, росіяни".

— Що це таке?—схопив Тарас Дзюню за руку.

— Це повстанці до росіян звертаються, так мені той студент сказав! —пояснила вона впевнено.—Це проти царя Миколи вашого.

Ураз майнули в голові Тараса оповідання старого діда Івана про гайдамацькі повстання за волю.

— Читай, читай далі!

І Дзюня прочитала натхненно, як присягу, листівку від першого слова до останнього.

— Як добре!—мрійно сказала вона.—Певне є на світі такі сміливці, що не бояться ні жандармів, ні в'язниць. Я спитаю у того студента, який дав мені цей папірець, де ж вони є, ці повстанці.

Вона говорила просто й спокійно, не розуміючи всієї важливості цієї справи, а у Тараса все загорілося всередині.

— Спитай його, Дунечко, про все спитай і ще принеси почитати.

— Ну, звичайно, а зараз мені час бігти, мені ще треба сукню одній панночці дошивати. Я аж у неділю буду в костьолі, бо зараз дуже ніколи.

Тарас схвильований повертався додому. Він не знав, що тепер, перед 1830 роком, не тільки в старовинному місті преславному Вільно в гуртках молоді почувалося наближення бурі, а і в усій Польщі.

Почував його і пан Тараса, лейб-гвардії полковник Павло Васильович Енгельгардт. Він сидів насупившися в кабінеті і наказав нікому не заходити. Щойно він повернувся від губернатора. Повстання неминуче, і треба негайно вирішити, що робити: чи лишитися тут і ризикувати бути вбитим повстанцями, а коли й урятуватися, то викликати до себе підозру імператора, чи вже заздалегідь тікати до Петербурга.

Пан Енгельгардт вирішив зробити друге і не зволікав з від'їздом. Поїхав порожнем, без майна, без челяді.

Тарас тільки зрадів, що пан не взяв його. Він ходив, як п'яний, зачарований своєю несподіваною першою любов'ю. Протягом цілого тижня він міркував лише, як вирватися в неділю до костьолу і побачити Дуню, яка розповість йому новини і свого власного немудрованого життя і всього свого передмістя і, може, знову принесе йому на клаптику паперу ці надзвичайні заклики, які перевертають усю душу.

Але в неділю був даний наказ усій челяді не відлучатися нікуди з дому.

— Чому?—спитав Тарас у свого земляка Івана Нечипоренка.

Іван меланхолійно почухав потилицю.

— А хто його зна! Не нашого розуму справа розбиратися. Бояться, щоб з ляхами не знюхалися, та я не знаю, і ти, хлопче, не совай краще носа, щоб на стайні не опинитися.

А Тарасові саме кортіло "сунути носа" — довідатися, що ж робиться там, на вулиці, на вільному повітрі. Брама в панському маєтку була щільно зачинена. Нікого з челяді нікуди не випускали.

І потім, як пережити ще такий довгий, нудний тиждень без Дуні, без приторку її маленької, але такої енергійної, працьовитої ручки, без її усмішки, без рухливих тонких брівок. Він, цей тиждень, тягся, як рік: ще середа, четвер, п'ятниця... І раптом одержали з Петербурга наказ від пана. Всій челяді, і Тарасові в тому числі, вирушити до Петербурга. Наче серце розкололося надвоє.

Побачити, швидше побачити Дуню, хоч слово від неї почути, попросити написати коли. Для чого?

Безнадійно опустив голову Тарас. Він таки вислизнув, побіг до Остробрамської богоматері і в інші церкви, і православні, і католицькі, де бачився з Дунею. її ніде не було. Де вона жила, він не знав, і йому вже було однаково, чи побачив, чи ні. Для чого?

До старого майстра, учителя живопису, вибратися не міг.

Вже починалася зима. Шлях був неблизький, нелегкий... Ударили морози. Рушила повільно валка з панським добром.

Зігнувшись, потираючи руки, інколи підстрибуючи, щоб зігрітися, сунули за возами кріпаки. У Тараса відвалилася підошва з старого шкарбана-чобота, і щоб не відморозити ногу, він перевзував нашвидку чобіт з лівої ноги на праву, з правої на ліву. Йшов замерзлий, голодний, насупивши брови.

Повзла похмура валка, і йому здавалося, так життя його повзе, його молодість, злиденна, знедолена, всіма принижена. І здавалося йому, то приснився химерний сон —чорнобрива тоненька дівчина в костьолі

святої Анни... І зникла вона, як сон, щоб уже ніколи не з'являтися на його важкому шляху.

У ЦЕХОВОГО МАЙСТРА ЖИВОПИСНИХ ТА МАЛЯРНИХ СПРАВ

У вільний час хлопці були в себе на горищі. Та їм було цілком байдуже, чи це горище, чи яке інше приміщення. Аби десь простягтися і швидше заснути. Оце ж бо був їхній єдиний вільний час.

Часто вони так заморювались, що, й не скинувши заяложені у фарбу халати й чоботи, валилися на благенькі сінники, які лежали просто на підлозі. Ніч минала, як хвилина. Власне, ніч ще не минала. Було ще зовсім темно, і довго ще було темно після того, як хазяїн присилав їх будити.

Як пізно розвиднювалося тут, у Петербурзі, як рано сутеніло, яким коротким-коротким був блідий, безсонячний день!

Вікна багатоповерхових будинків і вдень червоніли незвичайним блиском — так, ніби завжди це місто було в сутінках, у туманах. Замість сонця—оце червонувате світло у вікнах, а сонця самого і не знайти в сірому захмареному небі.

Вставати дуже не хотілося, але вставали одразу, і хлопці зразу ж бралися до роботи — терти фарбу. Вже так велося споконвіку. Перші роки навчання у хазяїна вони були фарботерами та ще вдень виконували різні доручення не лише хазяїна, а й хазяйки.

На кожного з цих фарботерів був укладений з хазяїном контракт. Був він укладений і на того сіроокого з допитливим поглядом хлопця, якого прислав недавно до майстра пан Енгельгардт, і в тому контракті записано було: "Віддається Тарас Григор'єв Шевченків з наказу пана свого Енгельгардта Павла Васильова до Санкт-Петербурзького малярного і живописного цеху майстра Ширяєва Василя Григор'єва для

навчання малярній і живописній майстерності строком наперед на чотири роки, з тим, щоб йому, Ширяєву, навчати Шевченка Тараса означеній майстерності як слід. Шевченкові ж Тарасові жити у майстра в повній слухняності і покорі, ні в чому не ослухатися і до майстерства бути старанному, на всьому його, Ширяєва, харчах, лазні, пранні, а також взутті..."

Контракт був довгий — і скільки хазяїн одержує від пана Енгельгардта, і скільки платить потім за Тараса, коли вивчить його на підмайстра, і все це було підписано старшиною цеху та майстрами-свідками і за певним номером внесено до книги малярських справ у Санкт-Петербурзькій Російській ремісничій управі.

Але Тарас відчував на собі повсякденно і повсякчасно лише один пункт із того контракту: "жити у майстра в повній слухняності і покорі, ні в чому не ослухатися і до майстерства бути старанному".

Останнє можна було б і не записувати. Чи міг він бути не старанним до майстерства, коли з самого дитинства, зносячи знущання і злидні, блукав манівцями від дяка до дяка, коли сам, прибувши до Санкт-Петербурга, благав пана віддати в науку до Ширяєва?

Перші роки, по приїзді з Вільно, Тарас жив то у Петербурзі з своїм паном, то у його тещі, поблизу Луги, то працював у брата свого пана — Василя Васильовича.

Про Ширяєва Тарас довідався випадково. Він возив скло з скляного заводу Василя Васильовича Енгельгардта для артілі Ширяєва, який тоді взяв підряд на малярні, живописні та скляні роботи в будинку Сенату.

Повертаючись додому, Тарас із захопленням розповідав своєму землякові, спокійно-меланхолійному Іванові Нечипоренку, про все, що бачив по дорозі, розповідав про чудесне, незрівнянне ні з яким іншим місто. Було воно все порізане каналами, з набережними, одягненими в

граніт, з легкими мостами над тими каналами і над широкою, владно-спокійною величною Невою. Хоч і не схожа вона була на рідний, свавільний буйний Дніпро, та не менш прекрасна, з усіма своїми кораблями, щоглами, яликами, баржами, з різномовним гомоном у порту, який приймав найрізноманітніший крам для вибагливої столиці і де ставали на рейді кораблі у далеких земель.

Виконуючи доручення своїх панів, Тарасові доводилося бувати в різних кінцях Петербурга. На багато верст тяглися петербурзькі трущоби, халупи, де жили, ні, існували, постійно борючись із злиднями, тисячі простого знедоленого люду — робітників, дрібних службовців, ремісників. Може вони й не були такими кріпаками, як Тарас, та в чому була їхня воля? Тяглися квартали нудних величезних казармених будинків. І раптом виростали розкішні палаци роботи славетного зодчого Растреллі, і, здавалося, Тарас опинявся зовсім в іншому царстві, і мимоволі його захоплювала краса величних будов, пам'ятників, колон. Як перед дивом, зупинявся Тарас коло фальконетового пам'ятника цареві Петру І — Мідного вершника.

Як людина могла відтворити цей нестримний біг, цю владність, цю пристрасть? Отакий він був насправді, творець цього надзвичайного міста, і що йому було до окремих людей, коли він у поривному русі підніс так високо всю країну? Багато думок хвилювало юного Тараса. Скільки людей кістьми полягло, висушуючи ці болота, скільки намордувалося на цих казкових спорудах, що зводилися во славу всевладного імператора, во славу його вельмож.

Пам'ятник стояв коло будинку Сенату, та роздивлятися довго не вдалося. Треба було зносити скло. Але й у самому приміщенні багато що цікавило Тараса. Хотілося дивитися на живописні роботи.

Правда, зовнішній вигляд самого майстра Ширяєва не дуже привертав до себе. Високий, худорлявий, з рідкою рудуватою бородою, він дивився на своїх підмайстрів та хлопчиків-учнів суворо, з-під насуплених брів, умить помічав усі огріхи та помилки в роботі. Вся його

артіль тремтіла перед ним. Проте зауваження майстра були хоча й суворі, але влучні. Архітектори й художники розмовляли з ним із повагою, як з рівним. Приїхавши із склом двічі чи тричі, Тарас бачив, як на очах змінюється будинок, ніби оживають холодні стіни після приторку суворого чародія. У Тараса просто пальці свербіли, коли він бачив, як розмальовують плафони, як оздоблюють стіни.

Управитель помітив, як палають у хлопця очі, коли він дивиться на живописні роботи, і він замовив слово перед паном Тараса. Пан Енгельгардт, зваживши всі вигоди від цього — адже давно вже він подумував про "власного художника",— віддав Тараса в науку до Ширяєва.

— Мене по голівці не гладили, і я не погладжу, — мовив скупий на слова цеховий майстер Ширяєв. — Ніяких пустощів у себе не допускаю. Віддали в науку — учись.

Де ж ви, мрії про живописні роботи? Тарас із товаришами тре фарбу, носить цеберки з охрою та крейдою, довгі малярські пензлі. На нього покрикує хазяйка — Катерина Іванівна, дружина Ширяєва, набагато молодша за чоловіка, але цілком під пару йому, з характером жінка, скнариста. Лайливим, завжди гребливим голосом, коли розмовляє з хлопцями-учнями, посилає його то на базар, то в крамничку, то доручає йому різні хатні чорні роботи, до яких Тарас ще змалку, з часів козачкування у пана, відчуває огиду. Лише в найкращих випадках, інколи, доручають йому пофарбувати якісь прості паркани та дахи. І знову, як колись, каже сам собі Тарас: "Терпи, козаче, отаманом будеш".

Іноді до болю хочеться з кимось поговорити, відвести душу. Навіть коли вряди-годи бачиться з Іваном, і то мало не кидається йому на шию. З ним в артілі ще троє хлопців, молодших за нього. Серед них і земляк один — Хтодот Ткаченко — худенький, блідий, хворий, затурканий хлопчина. Він мовчазний, неговіркий. У Тараса таке враження, що, напрацювавшися, він уже не має сили розмовляти.

Розмальовуючи паркани та дахи або розтираючи фарби, мугикає собі під ніс Тарас старі рідні пісні.

Якось все-таки обізвався Хтодот:

— У нас не так співають. Не ті слова. Ти щось вигадуєш, Тарасе... Не ті слова...

Дома, звичайно, не до співів, аби лягти та виспатися.

Хазяїн жив на Загородньому проспекті в досить хорошому будинку, та хлопці на чисту половину майже не заходили, їхнім приміщенням була мансарда — низенька кімнатка на горищі, під самісіньким дахом, навіть з окремим чорним ходом.

Якось хазяїн і хазяйка пішли до церкви. Тарас завернув у хазяйську кімнату-вітальню. Ні меблі, що стояли чинно в чохлах, ні порядок та чистота не привернули уваги Тараса. Його вразили цікаві гравюри на стінах. Це тобі не лубочні малюночки. Багато з цих гравюр були схожі на образи, але висіли не в кутку з образами, а вздовж стін, і якісь не такі святі були на вигляд.

— Ні, не образи, — вирішив Тарас і ще зробив невеликий крок уперед.

У шафі лежали книжки.

— Мандри А-на-хар-сіса, — лише встиг прочитати Тарас, як за дверима на ґанку почулися кроки й розмова. Хлопець швиденько вислизнув з хазяйської половини і дременув до себе нагору.

А ще в суботу до хазяйки прийшли гості — свояки, брати хазяйчині з товаришами. Один з братів, чув уже Тарас, вчився в Академії на художника. Цього разу Тарас просто-таки залюбки побіг до трактиру по

дешеве вино-хазяїн не любив дуже витрачатися на гостей. Хлопець швидко з'явився з пляшкою в руках, але Катерина Іванівна, хазяйка, замахала на нього руками, щоб не шумів. У кімнаті було тихо. Один з молодих людей, тоненький, кучерявий, рухливий, читав вірші:

— Буря мглою небо кроет,

— Вихри снежные крутя.

То, как зверь, она завоет,

То заплачет, как дитя...

Спочатку, навіть не розбираючи слів, Тарас відчув лише музику їх. Він зупинився з широко розкритими очима, боячись пропустити хоч одне слово. Потім він одразу побачив; усе перед собою: і бурю-завірюху, і самітну хатину, і стару-стару бабусю з кужільцем у руках.

У хазяйки очі зробилися незвично лагідними, і навіть у суворого хазяїна розійшлися завжди насуплені брови і зморшки на чолі.

— Оце Пушкін! Оце так! —закричав по закінченні хазяйчин брат.

— Оце так-так! — мовив і хазяїн.

— Друже! Прочитай ще! — загомоніла молодь. — Що ти ще захопив з собою?

— У мене є ще "Ундіна" Жуковського, "Руслан і Людмила" Олександра Сергійовича Пушкіна. "Руслан і Людмила"— перша російська справжня поема, — сказав задоволено читець. Він зараз ніби сам поділяв лаври успіху з автором.

— Чого ти там стоїш? — помітила хазяйка Тараса. — Давай сюди, що приніс, і йди собі.

Вона забрала вино й понесла до кімнати. "Отак я й послухав! — подумав Тарас. — Дурних мало — були, та повиздихали".

Він прожогом кинувся на горище.

— Хлопці, там у хазяйки гості, студенти, вірші читають. Гайда, послухаємо. У коридорі все чути.

На його подив, найгарячіше відгукнувся мовчазний бліденький Хтодот. Він мовчки скинув чоботи, щоб не рипіли, і спустився за Тарасом.

Можливо, хазяїн і хазяйка бачили витріщені цікаві очі хлопців, що визирали з коридора, але вони самі були захоплені і розчулені читанням. Та, власне, хлопці й не заважали ніяк. Як би там не було, їх не прогнали з коридора. Ще довго в хазяйській вітальні читали, співали, розмовляли. Розійшлися пізно. Дивно було слухати, як говорили гості про Пушкіна, про Жуковського, що живуть вони тут, у Петербурзі. "Хіба це можливо? — не розумів Тарас. — Вони ж вірші, книги пишуть. Хіба вони звичайні люди, щоб жита в звичайних будинках, ходити по вулицях, стріватися з людьми. Дивно це все!"

Тарас довго не міг заснути. Дістати б книжки, почитати! Ех, що за життя безталанне!

Та з того часу вже ніколи не пропускав таких вечірок Тарас і особливо весь напружувався, коли читали Пушкіна. Так він прослухав чарівні своєю простотою "Повісті Бєлкіна", поеми, казки. А якось студенти прийшли раніш звичайного. Ні хазяїна, ні хазяйки не було. Один із студентів почав читати, і Тарас почув слова:

...Свобода

Вас примет радостно у входа,

И братья меч вам отдадут.

— Це декабристам присвятив Пушкін, — мовив пошепки юнак.

Яким декабристам? Про них ще не знав Тарас. У кого йому було розпитатися?

Хлопця зупинили одразу:

— Тихше! Цього не треба!

Але юнак, змахнувши кучерями, задерикувато поглянув і ще прочитав-таки:

— Товарищ, верь: взойдет она,

Звезда пленительного счастья,

Россия вспрянет ото сна,

И на обломках самовластья

Напишут наши имена!

Тарас враз згадав пісні Міцкєвича і запальні слова на клаптику паперу, які читала мила Дзюня. Так он який Пушкін, Олександр Сергійович!

Потім на деякий час суботні вечірки припинилися. Хазяїн мовчав, закусивши рудий вус, люто дивився на всіх, ніби всі були його ворогами. Брати хазяйчині ніяково поглядали на нього. Виявилося — він разом з двома товаришами подавав свої роботи і "прошеніє" до Академії на звання вільного художника. Тим дали, а йому — ні. Був він майстром кваліфікованим, але лише майстром, освіти і живописного таланту невистачало.

— Без мене однаково пани художники та архітектори не обійдуться, — кинув він похмуро Катерині Іванівні.— Що, я дарма стільки років працюю? Як який будинок оздоблювати — Ширяєва кличуть.

Дуже несвоєчасно підступив до нього на той час Тарас:

— Дайте щось перемалювати. У вас є малюночки різні.

— Що? — гримнув хазяїн. — Я для твоїх брудних лапищ їх збирав, чи що? Знай своє місце і не пнися у калачний ряд.

З болем відійшов Тарас. А ще книжки читає, з художниками водиться, а сам — як пес на сіні. Все-таки на клаптиках паперу завжди в короткі вкрадені хвилинки щось малював Тарас — вигадував нові візерунки для стін, плафонів, доповнював, змінював те, що бачив.

Товариші-хлопці з захопленням дивилися:

— Так і хазяїн не вигадає! їй же богу! Йому завжди візерунки інші художники вигадують.

Глянувши на малюнок, який Тарас не встиг заховати за пазуху, і хазяїн переконався в цьому.

"Рисувальником буде, — подумав він. Примружив презирливо очі. — Ну, почекайте тепер, хто перестрибне артіль майстра Ширяєва!"

Наказав Тарасові зробити візерунок для плафона квартири, яку почав оздоблювати, скупими точними словами пояснивши, що потрібно.

— З отого, лобатого, діло буде! — сказав підмайстрам. Але становище Тараса не покращало. Те ж горище, благенький сінничок, бурда на обід з шматком чорного хліба, малярський халат, що не прався роками. Тільки роботи додалося.

Майстер живописних та малярних справ Ширяєв умів узяти все, що тільки було можливо, із своїх підлеглих. І як його боялися всі підлеглі, як його боявся Тарас! Йому здавалося, все найгірше, найбрутальніше, найсуворіше, що було в усіх його попередніх учителів, об'єдналося в цьому хазяїнові.

День за днем, рік за роком минає четвертий рік відтоді, як він працює у Ширяєва. Минає двадцять два роки його власного життя.

Ні свята, ні радості. А сірі допитливі очі все з такою ж цікавістю дивляться на світ, а непокірний русявий чуб, що падає на круте широке чоло, додає ще більше впертості круглому, трохи кирпатому обличчю.

— Хлопці, а ви знаєте, що завтра свято в Петергофі? — питає він увечері хлопців.— Щороку 1 липня свято, а ми ні разу й не були. Кажуть, у Петергофі фонтани, палаци, ілюмінація буде. Завтра ж неділя...

— Не мели, Тарасе, — зупиняють його товариші.— Так тебе хазяїн і відпустить! І чого тільки тобі в голову не приходить?!

Справді, чого тільки не приходить у голову Тараса? Він уже п'ятий рік у Петербурзі і ні разу не був у Петергофі. Хлопець мовчки лягає, але вирішує спробувати щастя. Завтра ж неділя. Він скаже хазяїнові, що ходив на панський двір до управителя пана Енгельгардта. Він скаже... Та вже як-небудь викрутиться.

Він лягає з твердим наміром встати, поки ще не розвидниться, і вирушити подивитися Петергоф. У кишені є полтина — гірко зароблена, давно захована.

У петербурзькій щоденній газеті "Северная пчела", в розділі "Внутренние известия", кілька днів згодом такими пишними словами описували це надзвичайне свято:

"1 липня жителі Санкт-Петербурга і численні гості з інших міст і навіть з чужих земель святкували день народження імператриці всеросійської в чарівному, єдиному, незрівнянному Петергофі, який носить на собі, як і всі витвори Петра Великого, печать величі, оригінальності і незвичайності.

Тисячі екіпажів вирушили з застави, дев'ять пароплавів безперервно ходили туди й сюди за пасажирами. Сотні тисяч народу, задоволені, веселі, захоплені радісним днем, коливалися по алеях Петергофського саду.

Торжеству неба відповідало торжество на землі. Ми часто бачили свято петергофське, та ніколи воно не здавалося нам таким блискучим, таким велетенським, розкішним і вдалим, як нині. Жодна лампа не зрадила свого обов'язку; філігранні грати розливали чарівне світло в зелені, через яку проглядало блакитне небо. Величезна зірка з вензелем імператриці сяяла над каналом, в тихій величі, без жодної невдачі".

Здавалося, всі жителі Петербурга вирішили побувати на святі в Петергофі. Вони наводнили всі вулиці і провулочки маленького міста, і по ньому важко було пробратися. Навіть навколо Петергофа вся місцевість була вкрита різноманітними екіпажами, бричками, каретами, палатками. А про самий парк і казати нічого, стільки там було народу! Але розважався кожен по-своєму.

У широких алеях гуляла розкішно вбрана "чиста публіка". Які пишні туалети дам! Які модні сюртуки, галстуки, жилети, розшиті золотом, у чоловіків! Наче пави і павичі, виступали вони повільно, поважно. Здавалося, вони боялися виявити справжню веселу цікавість до свята, а більше намагалися себе показати. Хоча важко було стримати своє захоплення перед грою знаменитих петергофських фонтанів, які каскадами падали з терас, утворювали надзвичайної краси алею від палацу до моря.

Прогулявшись статечно по алеях, сідали відпочити на веранді "Мон плезіру".

Куди веселіше було коло палаток з претенціозними назвами "Париж", "Лондон", "Ліссабон". Там юрбилися простіші люди. Регіт лунав біля різних мудрованих грибків, альтанок. Недосвідчені дівчата та хлопці з простолюддя сідали під ними на лавочки, і раптом їх обливав дощ.

Лунали вигуки продавців різних ласощів, що з лотками на шиї ходили між натовпом. Але то там, то тут з'являлися в юрбі блакитні мундири, і коло них одразу німів сміх і гомін.

Тарас, звичайно, не приїхав екіпажем, не приплив пароплавом. Він одшмагав пішака весь шлях від Петербурга до Петергофа і, зморений, захеканий, розчервонілий, зайшов до парку. Він тільки окинув оком верхній сад з широким басейном, звідки підводився бог морів Нептун із своїми підвладними, і поспішив униз, за палац, де, як казали, можна було побачити неймовірні дива.

Бризки фонтанів, шо переливалися на сонці всіма кольорами райдуги, засліпили враз очі. Палац, статуї, фонтани, пишний натовп... Від утоми, від цього каскаду вражень у Тараса на мить запаморочилося в голові, і він заплющив очі, а коли розкрив, прямо на нього йшов поважно, повільно, в новому довгому темному сюртуці, наглухо

застебнутому, сам хазяїн Ширяєв і вів під руку свою дружину Катерину Іванівну, в такому пишному платті в оборочках і мереживі, що зайняла вона півалеї.

Тарас знітився. Він опустив голову і сховався за якихось молодиків. Уже не існували для нього ні ці палаци, ні тераси, ні могутній Самсон, ні фонтани. Тут був хазяїн, майстер Ширяєв, у повній владі якого був Тарас.

Він тихо вийшов із парку і побіг назад. Стільки народу гуляло й веселилося і вночі милувалося мудрованою ілюмінацією! Хіба могло бути свято для нього? Він дістався свого горища і, простягшися на сіннику, заснув важким сном.

*

Його цікавить усе, що робиться навколо, тільки навіть зайвої хвилинки не можна повештатися серед людей, послухати різні новини. От останнім часом скрізь говорять про залізницю. Що воно таке? Немало шляхів пізнав Тарас, і пішки, і з паном на зап'ятках його карети, а малим їздив ще з батьком, з чумаками на волах. Та не тільки селяни,, навіть деякі старі поміщиці на Україні, боячися, щоб коні не понесли, вирушали у далекі подорожі, кудись на богомілля, на волах. Отак і їдуть собі потихесеньку, спокійнісінько. Куди їм поспішати? Богові справи не женуть швидше.

А це щось зовсім нове!

У неділю хазяїн з хазяйкою поїхали в Царське село. Тарас почув мимохіть, що там уперше їздитимуть на залізниці. Та хіба вони потім розкажуть що?

Увечері зупинився він коло юрби, що зібралася на розі їхнього проспекту. Молодець у чумарчині з хвацьким чубом, що падав з-під картуза, жестикулюючи обома руками, про щось захоплено розповідав.

— І уявіть собі дві коняки, звичайнісінькі, ямські коняки повезли навскач 120 чоловік, а ще ж шарабани, вагони... Це ж тобі також вага? От з місця мені не зійти! Пудів 200 буде! І потягли собі залюбки!

— І люди не боялися? — спитала якась худенька міщаночка.

— А чого ж боятися? Я теж сів та й поїхав. Та невже?

— От з місця не зійти!

Та як же воно так? — Люди тісніше обступили парубка. Тарас, зрозумівши, що мова йде про загадкову залізницю, просунувся й собі ближче.

— Ну, от побачив я рейки прокладені, привезли і поставили на них два шарабани і два вагони, — почав задоволене парубок.

— А що воно таке?

— Та такі повозки теж, — трохи зупинився парубок. Сам їх бачив, а як пояснити — не знає.— Туди аж шістдесят чоловік сіло. Ну от, впрягли коней — і поїхали. Від Царського села до Павловська всього хвилин п'ятнадцять їхали. От з місця не зійти! А кажуть, скоро і не коні везтимуть, а такий паровоз, машина, що паром іде. Кажуть, у перший день для спроби усіх задарма кататимуть. Неодмінно поїду!

Тарас довго не міг заспокоїтися.

І чого тільки люди не вигадують. Паровоз! От би і йому поїхати. Він би не побоявся. І це напевне ще цікавіше за Петергофське свято. Тільки як до Царського дістатися? Підійшов до парубка, той — душа нарозпашку, та й трохи напідпитку. Хоч чисто вдягнений, не погребував хлопцем-підмайстром, обняв весело.

— От їй же богу, хай з місця не зійти, повідомлю тебе, коли паровоз уперше пустять. Я вже знатиму! Я такий! — підморгнув він.

Та не вдалося. Був це буденний день, і Тарас не міг відлучитися з роботи. Тільки вже нишком прочитав потім у газеті "Северная пчела".

"При помірній температурі в один градус і при сприятливій погоді зібралася на дорозі значна кількість цікавих, хоча про проведення цих дослідів не було оголошення. Оскільки і в нинішньому випадку можна було їздити залізницею без платні, то п'ять екіпажів швидко наповнилися пасажирами; в деяких було до п'ятдесяти чоловік, хто сидів, хто стояв. При цьому важко було вдержати глядачів, щоб вони не стояли на дорозі або ж не переходили її. І так для попередження всякого нещасного випадку... паровоз був пущений в рух далеко повільніше звичайного, себто він пробігав версту за 2 1/2 або 3 хвилини, що склало б у годину від 24 до 20 верст. Не можемо зобразити, як велично сей грізний велетень, пихкаючи полум'ям, димом та киплячими бризками, рушив уперед".

Тарас перечитав ще раз. Невже це насправді? Отут, недалечко?

"...Глядачі, які стояли обабіч дороги, здивувалися, бачачи величний, рівний, легкий і до того ж швидкий рух машини! Перша поїздка пророблена була від станції при Царському селі до кіпця дороги в Павловському парку протягом чотирьох верст... Паровоз ішов до Павловська попереду екіпажів, на зворотному ж шляху опинився позад їх і мав перед собою п'ять екіпажів до Царськосельської станції! Екіпажі

пройшли ще дві версти далі до Петербурга і зробили таким чином шість верст. Потім поїздки ці в обидва кінці повторилися кілька разів.

Таким чином, 6 листопада 1836 року перший у Росії паровоз почав свої дії на залізниці, їзда буде продовжуватися при будь-якій погоді".

Тарас прочитав цей уривок і хлопцям. І все ніяк не міг збагнути і не міг уявити, який же він — паровоз? А засинаючи, все думав і уявляв собі неозорі засніжені або спалені сонцем степи, ліси; безмежні шляхи перетинають їх вздовж і впоперек, чвалають по них люди, і раптом пахкотить жаром, пускає іскри небачений паровоз.

— Та ні, це мабуть вигадали тільки для панських розваг і отут коло Петербурга, — каже раптом Хтодот, ніби підслухавши його думки, — а простий люд катають тільки попервах, для спроб, поки пани призвичаються і не боятимуться.

БІЛА НІЧ. СВЯТО

У кожної людини свій шлях. Одні манівцями, важкими, камінням забитими стежками виходять до світла, інші й зовсім заблукають у темряві, а іншим — ніби сонце одразу освітило, куди йти, і зігріло їх — і хай уже негода, хай бурі і грози, вони йдуть упевнено своїм шляхом. А є й такі, що не йдуть, а мчать, пишні і горді, та ще й інших давлять, поки не спіткнуться їхні коні і не впадуть самі у безодню. Та не про таких тут мова.

Різним життям живуть люди, різними шляхами йдуть і, починаючи їх, не знають і не відають, з чиїми іншими зіткнуться.

Зустрінуться несподівано люди з різних шляхів, переплететься їхнє життя і надзвичайною вигадкою зазвучить справжня дійсність.

Так хай не дивує нікого, що покинемо ми на деякий час темне горище малярських учнів-фарботерів і літнім вечором поведе нас уява набережною Неви, повз Університет, Академію наук, до того будинку, перед яким завжди стискається серце у хлопця Тараса, — до Академії художеств.

Перед цим будинком на березі Неви два сфінкси — постаті двох таємничих створінь. На постаменті напис: "Сфінкси з древніх Фів у Єгипті перевезені в град святого Петра у 1832 році".

Так, їх встановили лише в 1834 році. Багато віків тому вони прикрашали резиденцію фараона Аменофіса III і несподівано потрапили з берегів сонячного Нілу до "Північної Пальміри". Так звуть із гордістю петербуржці свою столицю.

Ці сфінкси були знайдені під час археологічних розкопок і відправлені для продажу в Александрію. їх побачив молодий російський письменник Муравйов, послав листа в Росію, і уряд їх купив за 64 000 карбованців.

"Син Ра, Аменофіс, правитель Фів, будівник пам'ятників, що підносяться до неба, подібно до чотирьох стовпів, які несуть небесний небозвід" — ось що було вирізьблено на одному з них.

Російський імператор не міг втриматися від спокуси придбати такий символ самодержавної застрашливої влади!

Але саме про цей символ поки що найменше думала безтурботна молодь, яка щодня наповняла зали будинку Академії художеств.

Поспішимо і ми до цього будинку, наздоженемо гомінку юрбу молодих людей, студентів, які біжать до своєї alma mater г.

-

Я вже бачив Бріоллова,—збуджено, з нестримними рухами розповідає один із них. — Я виходив з воріт Академії і зустрів двох чоловіків, закутаних у плащі. Обличчя одного з них просто вразило мене. Яке прекрасне! Обличчя генія. Ви самі побачите. Таке величне чоло уявляєш собі

І Мати-годувальниця. Так звали студенти вищу школу, в якій училися лише у Юпітера Олімпійського. А голова. Це ж голова Аполлона Бельведерського. Я не зустрічав чоловіка, красивішого за нього, саме такою мужньою, енергійною красою. У мене серце застукотіло, і я на мить зупинився. Я не міг іти далі, повернувся до воротаря і спитав, хто ці пани. І він просто, в один такт з моїм серцем, відповів: "Це Олександр Павлович Брюллов із своїм братом Карлом Павловичем, який щойно приїхав з Італії". Панове! Це ж я вперше побачив великого Брюллов а!

Ніхто не сміявся з цієї захопленої і трохи патетичної промови. Навпаки, юнаки, які ще не бачили Брюллова, навіть з деякою заздрістю дивилися на товариша. Він перший із них побачив Брюллова, Карла Павловича Брюллова, про якого говорила не тільки вся Академія, а весь Санкт-Петербург. Та що, про нього говорять в усій Європі. Куди не підеш — скрізь тільки розмови про його картину "Останній день Помпеї" та про його повернення з Італії.

Картина прибула в Росію за кілька місяців до приїзду Брюллова, і тоді ще художники, не можучи стримати свого захоплення, влаштували бенкет перед нею. Вони піднесли чари за здоров'я її творця, який так прославив, так підніс російське мистецтво. Звичайно, молодь — учні Академії — не брали участі в цьому бенкеті, вони тільки щодня бігали дивитись на картину, що була виставлена в одній із зал Академії, і завжди перед нею зустрічали натовп народу. Не лише люди вищих кіл, кожен більш-менш освічений житель Петербурга вважав своїм обов'язком на власні очі побачити картину. Такого ще ніколи не бувало в стінах Академії!

— А чи правда, Аполлоне, — спитав один з юнаків щасливця, який уже бачив Брюллова, — а чи правда, що ти, повернувшись до Петербурга, дуже довго не хотів іти дивитись на картину?

— Не хотів! — спалахнувши, підтвердив той. — Я не міг, скажу по щирості, просто боявся. Мені ж усі казали про неї, як про чудо з чудес. І справді, коли я побачив — я був зовсім приголомшений. Хіба це картина? Хіба було щось подібне у нас в живопису? Після цієї картини не хочеться дивитись на холодні, безживні класичні твори на виставках Академії, які нікого не хвилюють, нікого не зворушують, нікого не примушують замислитися. Микола Васильович Гоголь написав у своїй статті, що це світле воскресіння живопису, який довгий час перебував у летаргічному стані, і я цілком згоден з ним. Гоголь ставить його навіть вище за Рафаеля і Мікель-Анджело. Ох, як прекрасно написав про нього Гоголь! — Мокрицький продекламував: — "Він схопив блискавку і кинув її цілим потоком на свою картину!" Або: "В його картинах ціле море блиску... Пензель його можна назвати сонячним і прозорим". "Пензель його містить у собі ту поезію, яку лише відчуваєш". Він порівняв її з оперою — хіба це не тяк? Живопис, поезія, музика—все поєдналося в цьому творі — дивишся і не надивишся!

— Аполлон Мокрицький каже правду, — тихо підтвердив молодий чоловік з лагідним приємним обличчям.— Скільки думок пробуджує вона! Скільки я не дивлюся на "Останній день Помпеї", я не можу надивитися, не можу одірватися. Він показав людей у найстрашніший для них час, коли невмолима стихія обрушилась на них. Але згадайте ці благородні обличчя, людяні почуття, що виявлені в них, почуття самопожертви для своїх близьких. Адже кожен думає не лише про себе — а син про матір, чоловік про дружину. А художник, що не кидає в таку хвилину пензлі і фарби? Яке натхненне, прекрасне обличчя! Кажуть, що це автопортрет самого Карла Павловича!

— Ти розумієш мене, Сошенко,—проникливо мовив вразливий, емоційний Аполлон Мокрицький, потискуючи руку приятеля. — Треба самому мати велику благородну душу, щоб так передати на полотні цю

людяність, помітити і піднести саме це. Ні, не можна бути спокійним, говорячи про цю картину.

— Та ще, йдучи на зустріч з творцем цього чуда, — підхопив третій.

— Надто пишно сказано! — засміявся Сошенко. — Зустріч Брюллова відбудеться з знаменитими особами, а ми, скромні учні Академії, лише вітатимемо його. Але й то щастя, що ми, нарешті, всі його побачимо.

У круглій залі Академії зібралися її члени й почесні гості. Тут художники, літератори, музиканти. У широкому кріслі сидить важкий, великий, старий байкар Іван Андрійович Крилов. Він слухає, напівзаплющивши одне око, конференц-секретаря Академії художеств Василя Івановича Григоровича. Праворуч від нього Василь Андрійович Жуковський, любимий усіма, як поет і як людина. Ліворуч — відомий столиці палкий любитель музики і сам композитор граф Михайло Вієльгорський, а от талановитий медальєр (Художник, який працює над малюнками для медалей) граф Федір Толстой, інші служителі мистецтва.

Академія художеств дає сьогодні обід на честь Карла Брюллова, який нарешті повернувся з-за кордону на батьківщину. Гості зібралися, чекають винуватця торжества.

Карл Павлович сам був вихованцем Петербурзької Академії художеств. Його батько — художник, майстер декоративної різьби, помітив у сина, коли той був ще малим хлопчиком, великі здібності й одразу почав учити його, строго, неухильно провадячи свої принципи навчання. Поки маленький Карл не намалює загадану кількість людинок і конячок, батько не дозволяв давати йому снідати. Але хлопчик малював завжди залюбки, від дитячих конячок і людинок перейшов до змальовування різних речей, і десяти років його прийняли до Академії. Старі художники—професори Іванов, Шебуєв, Єгоров були дуже

задоволені успіхами Карла Брюллова. Особливо їх вразила його картина, написана на випускний конкурс, "Нарцис".

Товариші-однокурсники зрозуміли, що такий сюжет їм даний лише, як привід для анатомічного етюда, і багато з них подали бездоганну і нудно намальовану лежачу постать юнака.

Довго не приступав до цієї картини молодий Карл Брюллов. Він ходив далеко від центра на берег Чорної річки і там, у Строгановському саду, сідав десь під деревом і переносився думками зовсім в інший світ. Він уявляв себе в стародавній сонячній Греції. Міф про прекрасного юнака Нарциса оживав перед ним. От дзеркальна поверхня води, сонячне проміння утворює в листі дивне мереживо світо-тіней; листочок упав з дерева, Нарцис глянув і раптом зупинився, вражений власною красою. Яке тонке і різноманітне багатство фарб постало перед очима художника, таке несхоже на бліді тони петербурзької північної природи. І він відтворив усе це багатство, всю цю красу природи, повної радості життя, в своїй картині, за яку одержав золоту медаль.

— Такого кольориста ще не було в Академії. Яка багата уява! Він геніальний! — казали старі художники, яких хоч і здивувало, але й зачарувало це сміливе порушення академічних, класичних норм живопису.

По закінченні Академії Брюллов на кошти "Товариства заохочення художників" поїхав до Італії для удосконалення свого художнього таланту. Він вивчав роботи старовинних італійських майстрів — Мікель-Анджело, Леонардо да-Вінчі, копіював Рафаеля, удосконалював свій живий барвистий пензель. Далеко більше, ніж міфологічні сюжети, його цікавила радісна яскрава природа, краса людини. Він часто працював на відкритому повітрі, і, володіючи бездоганно знанням форми, композиції, пройшовши строгу школу класичного, прекрасного, але холодного мистецтва, він втілював у свої картини справжнє життя, всю палкість своєї уяви.

З насолодою дивились глядачі на його "Італійський ранок", "Італійський полудень" і особливо "Вірсавію". Всі дивувались, як можна було відтворити таке живе прекрасне тіло, ці перлисті переливи. Коли б вони знали, як уперто, з якою копіткою пильністю художник накладав прозорі олії і лаки, ледь розведені фарбами, щоб вони просвічували, як художник був незадоволений собою і раз навіть, у пориві розпачу, кинув чобіт у свою картину і порвав полотно!

Ні, він був незадоволений собою і цими картинами, йому хотілося значно більшого, спробувати свої сили на великому полотні, у великій темі, яка б цілком захопила його і дала б можливість виявити не лише вміння художника, а думки, почуття, переконання, йому хотілося написати історичну картину.

Як прийшла думка про Помпею? Мабуть тоді, під час подорожі, про яку він з братом Олександром писав своїм батькам:

"Проїхавши Портічі, Резіну, Торре ді Греко, Торре ді Анунціта, нарешті побачили ми якесь широке підвищення, вкрите нещодавно посадженим гайком, і нам сказали, що це Помпея.

Ми наближалися, і перед нами відкрилася відкопана частина цього нещасного міста. Ми зійшли. Коло входу сиділи сторожі-провідники. Один із них запропонував нам свої послуги й сказав, що тут був малий форум, місце, де збирався народ для торгу та інших публічних справ. Тоді я забув вас, і видовище цих руїн примусило мене перенестися в той час, коли ці стіни були ще заселені, коли цей форум, на якому ми самотньо стояли і де тиша порушувалась лише якоюсь ящіркою, був наповнений народом, який можливо турбувався, щоб ще щось придбати.

Люди зовсім не думали про небезпеку, Що їм загрожувала, яка їх позбавила всього їхнього багатства і багатьох —найдорогоціннішого: друзів, рідних, а інших і життя. Не можна поминути ці руїни, не відчувши в собі якогось цілком нового почуттй, що примушує забути все, крім

жахливої події з цим містом. Пробігши порожні вулиці, вступив я на головний форум, оточений з Двох боків колонами, побачив праворуч храм Юпітера, ліворуч трибунал, навпроти базиліку, коло неї храм Венери, проти нього Пантеон. Уявіть собі це, і ви зможете зрозуміти те почуття, яке оволоділо мною при цьому видовиську.

Верхи будівель усі звалилися, низи ж, з усіма речами, яких тління пощадило, цілком збережені. Жертовники 1800 років стоять на місці недоторкані. Можливо жрець, про-стягши долоні, розпростертий перед жертовником Зевса, і сам Зевс були повалені в один час перуном Везувія.

І після такої жахливої революції стихій у цьому місті скрізь панує спокій і тиша. Нехай сюди приходять розмислювати про марність".

Ця подорож, це місто, що загинуло під виверженням Везувія, глибоко вразили художника.

Він розшукав спогади Плінія Молодшого про загибель Помпеї.

Читаючи лист Плінія до знаменитого римського історика Таціта, Карл Брюллов наче бачив перед собою, як над вулканом Везувієм, що давно вважався погаслим і тому навколо нього виросли міста, сади, селища, раптом у серпневий полудень знялася величезна хмара.

Вночі почався такий землетрус, що здавалося — все не тільки хитається, а просто перевертається. Ранок був надзвичайний. Сонце ніби не сходило, стояли густі сутінки. Будівлі хиталися й валилися, з неба сипалося каміння.

Пліній з матір'ю побігли з міста, і тут почав падати попіл. Чути було жіночі зойки, дитячий плач, крики чоловіків. Полила гаряча злива з попелом, яка заливала місто, тверділа і ховала під собою все живе, всі вулиці й будинки.

...У роки, коли Карл Брюллов з своїм братом, архітектором Олександром, приїхав до Італії, почалися розкопки Помпеї. Про місто, поховане під лавою Везувія багато віків тому, скрізь говорили.

В Італії тоді користувалася великою популярністю опера Пуччіні "Останній день Помпеї". Все це ще більше підносило настрій художника Брюллова. Він вирішив написати на цей сюжет велику картину.

Минуло десять років, як він жив у Італії, і дехто з заздрістю вже питав: "Ну, як там наш великий майстер на малі справи?"

Раптом долинула чутка й до Петербурга: Брюллов почав писати велику картину!

З яким запалом і з якою нелюдською настирливістю працював він! Художник був наче одержимий. Недарма він казав і раніше: "Я живу, коли я малюю!" Брюллов працював до знемоги і не міг одірватися від свого полотна, іноді він падав знесилений і товариші виносили його на руках з майстерні. Але це була найвища радість у житті — радість натхнення, творчості.

З надзвичайною винахідливістю він відшукував для кожної постаті нові положення і пози, щоб виявити всю гаму переживань, розпачу, ніжності, хвилювання, тривоги, благання, люті. Він був романтиком, і, прийнявши в спадщину від класичної школи блискучу техніку малюнка, він зумів передати красу найглибших переживань людини.

Це була історична картина, але зовсім не схожа на абстрактні картини цього жанру! Недарма він сам їздив на розкопки Помпеї, вивчав історичні й археологічні пам'ятки. Він, російський художник, перший у світовім живопису відтворив дійсну реальну картину історичної події і цим підніс живопис на вищий ступінь.

Ця картина не була особистою справою художника Карла Павловича Брюллова і не його особистим успіхом. Це був успіх російського художника, російського мистецтва. Про картину говорили в Мілані, Римі, Парижі. Про неї сказав Вальтер Скотт: "Це ціла епопея".

Вона була написана про стародавню подію, але так написана, що навівала думки не лише про загибель стародавнього світу, а про неминучі перевороти в історії людства, про образ дикої нерозумної сили, що губить людей. По-своєму сприймали її у Франції. Близька вона була своєю ідеєю передовим людям Росії, які відчували гніт чорної важкої реакції миколаївської доби, нерозумної сили, що губила все найкраще.

Брюллов добре розумів, що відбувається в Росії, в Петербурзі. Він нудьгував уже за своєю батьківщиною, але й

Зволікав свій приїзд. Картину було надіслано до Петербурга, а сам він поїхав спочатку в Грецію, потім в Туреччину — в Константинополь.

Повернення Брюллова на батьківщину з Італії, де він прожив кілька років, було своєрідним тріумфальним походом.

Розповідають, що на якомусь кордоні в Італії перевіряли паспорти у пасажирів диліжанса.

Один із них, чоловік з кучерявою пишною шевелюрою, ніяк не міг розшукати паспорт. Він вивертав усі кишені, дивився комічно, розгублено; ясно було, що він забув, куди його поклав.

— Та як ваше прізвище? — спитав офіцер.

— Карл Брюллов! — відповів той.

— Карл Брюллов! Творець "Останнього дня Помпеї!" Будь ласка, будь ласка, не турбуйтеся. Ваше ім'я відоме всій Італії, і для вас відкриті всі кордони.

На шляху — в Одесі, у Москві — йому — влаштовували бенкети, обіди, співали станси, складені на його честь. А зараз на нього чекали найосвіченіші, найвідоміші в мистецтві не тільки в Санкт-Петербурзі, а в усій Росії люди.

Аполлон Мокрицький, молодий учень Академії, який Так захоплено розповідав про свою першу зустріч з Брюлловим, затримався у вестибюлі і тепер поспішав приєднатися до своїх товаришів. Та перебуваючи в піднесеному, схвильованому стані, він переплутав, де наказали їм зібратися,— 6 круглій залі чи в античній галереї. Він поспішив до круглої зали, але, відчинивши тихенько парадні двері і опинившися в ній, юнак почервонів аж по вуха.

Аполлон, звичайно, помилився. Він опинився зовсім не там, де йому належало, і хотів так само нишком вийти, як зайшов, але був примушений тихенько стати за колону, бо голови всіх шановних гостей повернулися саме до дверей. У двері в супроводі президента Академії заходив сам Брюллов.

"Хоч би ніхто не помітив! — майнуло в голові Аполлона. — Який я щасливий! Побачити таку знамениту подію на власні очі".

Він навіть подих затримав, ніби його міг хтось почути. Та ніхто й не дивився в його бік. Увага всіх була прикута до невеличкої, але стрункої і міцної постаті Карла Брюллова. І дивно: поглянувши на його голову, яка справді нагадувала голови античних богів своїм натхненним чолом, правильно окресленим ротом і кучерями, відкинутими назад, глянувши на його очі з великими зіницями і дуговидними повіками, всі забували про його невеличкий зріст — він здавався величним і мужнім.

— Ось і він, наш Великий Карл!—промовив Жуковський.

Трохи схвильовано, але з непідробною щирістю, представляючи дорогого гостя всім і вітаючи Брюллова, перший виступив конференц-секретар Григорович.

— Василь Іванович вітає, — прошепотів сам собі Аполлон, ніби цим він наказував своїй пам'яті не забути нічого із знаменної події. Василь Іванович був його земляком, з України.

Але коли до Брюллова почали всі підходити, обнімати, тиснути йому руку, Аполлон вирішив, що зараз саме час втекти, щоб не опинитися в незручному становищі.

А в античній залі, вистроєні рівними рядами, стояли вихованці Академії. Збоку розташувався оркестр. Раптом, як з неба впав, перед студентами з'явився Мокрицький. Приклавши пальця до уст і красномовно поглянувши на всіх, Мокрицький вимовив:

— Прийшов!

Ніби електрична іскра пробігла по рядах після цього магічного слова. Що сталося одразу з рівною лінією фронту молодих художників, над якою стільки часу морочився інспектор, і сердився, і благав своїх вихованців стояти сьогодні, тільки сьогодні, як гвардійці на параді!

Море голів захвилювалося. Всі юнаки мимоволі подалися наперед і глянули на двері, які Аполлон нарочито нещільно закрив.

— Де? Де?

— Оцей ще Аполлон! Тихше, панове, благаю вас!

Але в цю ж мить двері широко відчинилися.

Це Брюллов вийшов познайомитися з молодшим поколінням російських художників. Оркестр гримнув марш, після якого один з учнів почав співати куплети, написані спеціально до цієї події.

Потім співав весь хор. З захопленням стискаючи руку свого товариша, Івана Сошенка, і не спускаючи жадібних очей з Брюллова, Аполлон Мокрицький вимовляв слова рефрену:

— И стал "Последний день Помпеи"

Для русской кисти первым днем.

Брюллов стояв нерухомо, ніби зачарований і приголомшений цим щирим захопленням. Він трохи нахилив свою кучеряву голову і тепло усміхався юнакам.

— Ура! Ура! Хай живе Брюллов! Ура! — закричала палка молодь. Не могла ж вона так само стримувати свої почуття в межах прийнятого етикету, як старші їхні товариші і наставники, прикрашені зірками й орденами! І цей молодий, цей палкий захват охопив усіх. Під голосне "ура", під марш оркестру, який, здавалося, аж хитав стіни будинку, Брюллова привели до зали, де був приготовлений обід.

Хлопці юрмилися коло дверей, коло колон, і це надавало всьому святу ще більшої інтимності і щирості. Почалися тости. Спочатку, звичайно, пили офіційно — за імператора Миколу I, за всю царську "фамілію", потім за президента Академії. Раптом усе затихло. Встав Брюллов. Хлопці завмерли на своїх місцях. Може, тепер подякує він імператорові за діамантовий перстень, який той подарував йому після закінчення "Останнього дня Помпеї?"

Але Брюллов когось шукає між гостями, і його погляд зупиняється на старих професорах, які сидять досить далеко від центра столу.

Він знав, шо обігнав їх у своїй роботі, але ж у них пройшов він добру школу, і серце його сповнене подяки до них за навчання, доброзичливість, віру в нього.

— Я пропоную випити цей келих, — каже він проникливо,— за моїх дорогих учителів, які виплекали мене в цьому самому будинку і допомогли знайти свій шлях. За моїх професорів Іванова, Шебуєва і Єгорова піднімаю я цей келих.

Усі схвильовані цим тостом, а старі професори із сльозами на очах вклоняються і міцно цілують свого колишнього учня.

— Вчись, Аполлоне,— шепоче потихеньку Іван Сошенко приятелеві.

Коли Василь Іванович Григорович пропонує підписатися на користь удів та сиріт художників, усі однодушно підтримують це, і вмить білі сторінки книги помережано іменами.

— А скільки Брюллов підписав? — зацікавлено шепочеться молодь.

— Картину! Він підписав одну з своїх картин!

— А ви знаєте, — повідомив хтось тихо, — в Москві під час урочистого обіду Брюллов добився, щоб двом учням-кріпакам дали волю.

— Яка чудесна людина!

І знову молодь не витримує. Хлопці підбігають до Брюллова, підіймають його на руки і несуть з голосним "ура" до славетної "Помпеї".

Що молодь! На очах у Жуковського, прикрашеного орденами і великою зіркою, сльози. Він тихо каже Брюллову:

— Ці стіни були колискою розквіту твого таланту, Карле Павловичу, і тепер вони свідки твого тріумфу. Тобі випала честь піднести високо наше російське мистецтво.

— Як я хотів швидше на батьківщину, як я скучив за кучерявими соснами та сумними березами, за своїми друзями,— так само тихо, що тільки чує один Жуковський, каже Брюллов,— і як боявся повернення! Я боюся цього клімату, цього холодного клімату, який душить такі таланти, як Пушкін. Я познайомився з ним тепер у Москві, і ми відразу стали щирими друзями, братами в мистецтві. Ми багато говорили з ним, і багато дечого непокоїть мене... Але все, що я знаю, все, що я маю, я віддам до останньої краплини цій палкій молоді, усій моїй вітчизні. Це я знаю...

Жуковський потиснув йому руку. Він теж був щирим другом Пушкіна, і хоча сам був близьким до двору, вихователем царевича, але добре розумів, який клімат лякає волелюбну душу художника.

— А чи ти знаєш, Карле Павловичу, які рядки написав Пушкін до твоєї картини,—мовив він уже голосно, щоб розвіяти думки, які налинули раптом на Брюллова:

— Везувий зев открыл, дым хлынул, клубом пламя Широко развилось, как боевое знамя, Земля волнуется, с шатнувшихся колонн Кумиры падают. Народ, гонимый страхом, Под каменным дождем, под воспаленным прахом Толпами стар и млад бежит из града вон.

— "Кумири падають..."—повторив Карл Брюллов і глянув ще раз на свою улюблену картину — плід наполегливої і натхненної праці.— Мистецтво безсмертне! Друзі,— звернувся він до молоді,— віддамо йому

все наше життя до останньої краплини. Воно вимагає всього тебе до останку.

— Як він сказав! Як він натхненно сказав! — не могли заспокоїтися ні Мокрицький, ні Сошенко, які почували себе на сьомому небі. У цей час старий професор Іванов сплів вінок з лаврів, мірт та різних квітів, що прикрашали стіл, підійшов до Карла Брюллова і, усміхаючися, поклав йому на голову.

Але Брюллов зняв вінок з своєї голови і надів на сиву голову свого колишнього професора, вимовивши з надзвичайною теплотою:

— Ось кому він належить...

— Хіба можна бути щасливішим, ніж ми сьогодні! — прошепотів Аполлон.

Надворі було ясно, як удень. Це петербурзька біла ніч чарувала всіх.

Свято не припинялося.

БІЛА НІЧ. ЗУСТРІЧ

Як добре, що в Петербурзі білі ночі!

Хлопці, зморені денною працею, ще сплять. Зовсім тихо і на хазяйській половині. Тільки Тарас ніяк не може заснути в своєму кутку.

У крихітне віконце на горище пробивається світло. Видно, як удень. Це петербурзька біла ніч. Тарас не може заснути. Та він і не хоче зараз спати. Голова його повна думок і мрій. Це його єдиний вільний час, він може думати про що хоче. Зараз так видно, він навіть може робити, що хоче!

Тарас посміхається сам до себе, обережно, щоб нікого не розбуркати, встає, накидає на плечі халат, засовує в кишеню сірий рисувальний папір і олівці. Зупиняється на мить.

"Одразу візьму цеберку і пензлі, щоб потім додому не заходити, а прямо на роботу", вирішує він і бере цеберку з-під охри, довгі малярські пензлі. Чоботи в руках, щоб бува не зарипіти коло хазяйських дверей, і чорним ходом спускається на вулицю.

Вулиці залиті молочним світлом білої ночі. Тиша. Він іде рівними вулицями до Неви. Здіймається мереживо щогл над каламутною, як у всіх гаванях, водою; фрегати, торгові кораблі, широкі баржі стоять на рейді. Тхне смолою. Лунає гомін людських голосів, бо і вночі тут не припиняється праця. Саме вивантажують на берег величезні гранітні циліндри.

Це привозять матеріал для Ісаакіївського собору, який будують на Сенатській площі. Тарас уже не раз з цікавістю ходив навколо величезного риштування, в яке ще одягнена будова, дивувався з велетенських мармурових брил, шо їх прикотили з Фінляндії, задивлявся на портики з гранітовими колонами з капітелями. Більше трьох тисяч робітників зайнято на будівництві собору, і цього літа будова росте особливо швидко. Тарас зупинився на мить коло гавані. Скільки людей, скільки невідомих шляхів пропливли, пройшли всі вони — і ті моряки, шо привезли ці надзвичайні прикраси, і ці обідрані вантажники, які на мускулястих руках виносять привезене з далеких країн.

— З дороги! — штовхає хтось сердито в бік, і він замислений іде далі. Галас і гомін лишаються позаду, а з ним знову тиша чарівної білої ночі. Ось його улюблена набережна, де стоять ті будинки, на які він завжди дивиться з тугою і заздрістю. Університет... Академія наук... І шо найдужче полонить його неспокійну душу — Академія художеств.

Він дивиться на сфінксів, які підводяться з води напроти і ніби охороняють завжди вхід до цього світлого храму.

Але що це? Чи це почулося? З будинку Академії линуть голоси, співи... Може, йому здається? Що діється зараз там, уночі? Яке життя буяє в цьому недосяжному для нього храмі?

Коли б не сонний воротар, він може б по-хлоп'ячому зліз на спину однієї з цих страшних кам'яних істот і зазирнув у вікно. Але, звичайно, він цього не зробить.

— Швидше, швидше проходь, Тарасе, — каже юнак сам до себе, — це не про нас з тобою писано.

І вже не зупиняючись, він іде далі. Напроти над Невою — Зимовий палац, де живе сам цар Микола I. З вікон його їдальні добре видно Петропавловську фортецю, де конають у ланцюгах борці за волю, на кронверку якої десять років тому повісили п'ятьох "святих безумців"— декабристів.

Тепер уже Тарас знає це; про них тоді прочитав рядки Пушкіна один із студентів у Ширяєва.

Так, і Пушкін Олександр Сергійович живе в Петербурзі...

Тарас проходить мостом над Невою і простує до Літнього саду. Коли б він знав, що Пушкін Олександр Сергійович недавно навіть жив тут зовсім близько і що й він часто білими ночами в халаті і в пантофлях виходив у Літній сад і, сміючись, казав друзям: "Літній сад — мій город".

Зараз нікогісінько тут нема. Сторож мирно хропе коло своєї будки. Всі статуї в тьмяному світлі білої ночі здаються зовсім іншими, ніж удень, не такими грубими. Тарас замріяно дивиться на чудову, величну і в той же час легку, немов мережану, чавунну огорожу саду, на

маленький будиночок праворуч — найперший палац Петра Першого. Маленький золотий флюгер на даху будиночка стоїть нерухомо — вітру нема. Рідка для Петербурга спокійна година. Він пройшов садом, помилувався на високу мармурову вазу напроти Михайловського замку і повернувся в алею статуй. Яка тиша, який спокій зараз у цьому саду! Ніхто і ніщо не заважає, він зможе віддатися своїй улюбленій справі. Тарас виймає папір і починає перемальовувати. Але всі почуття, думки, мрії збуджені прогулянкою. Він не може зараз перевтілити їх, перелити у спокійні лінії. Ех! Якби можна було заспівати! Заспівати рідну пісню, яку співали сестри, мати, старий дід там, на далекій Україні. Йому дуже захотілося заспівати так, як колись співав він сам, блукаючи степами, ярами, над синім Дніпром. Цього, звичайно, не можна робити. Але в голові линуть ці пісні, з якимись новими, своїми словами, і замість того, щоб малювати, як збирався, на рисувальному папері він записує свої пісні.

Перед очима вже не розкішні Растреллівські палаци, ажурні огорожі, владновелична Нева. Перед очима линуть широкі степи, зелені гаї і діброви, рідний Дніпро, то такий ласкавий, привітний у літні ясні дні, з тихими вербами, що схиляються над ним, то непокірний, ревучий і могутній.

Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива,

Додолу верби гне високі,

Горами хвилі підійма...

Як дивно, як несподівано прийшло натхнення! Та це ж вірші, такі вірші, які чув, які читав у книжках Жуковського, Пушкіна!..

Біжать рядки за рядками. Легко, без напруження, Тарас пише рідною своєю мовою, якою розмовляв на селі з батьком, братами, сестрами, якою розказував дід свої нескінченні оповідання, якою рідна ненька співала пісні над убогою колискою. Він перечитує, і самому дивно, що виходить так складно, так просто і гарно, і він усміхається щасливою, розгубленою посмішкою.

Як же це добре, що в Петербурзі білі ночі!

Тепер у Тараса почалося подвійне життя. Удень він працював, як завжди, з усією ширяєвською артіллю, але вночі, коли всі в домі засинали, нишком одягався і йшов на своє улюблене місце в Літньому саду і знову писав там свої вірші і перемальовував статуї античних богів.

Так і зараз, зайшовши у мовчазний сад, прогулявшися мрійно алеєю вікових лип, він сів на перекинуту порожню цеберку з-під охри і почав малювати Сатурна, який у колі богинь пожирає свою власну дитину.

Вже починало сходити сонце. Тарас заглибився в малювання і зовсім не помічав, що сьогодні він не один. Адже в таку ніч не йому одному не спалося. Молодий чоловік у короткому літньому пальті і круглій шляпі вже давно з цікавістю стежив за ним. Він нечутно підійшов до хлопця і поклав йому руку на плече.

Найпершим рухом Тараса було схопити малюнок і швидко сунути за пазуху.

— А що ти тут, парубче, робиш? — спитав молодий чоловік.

— Я нічого не роблю, — відповів ніяково Тарас, не розуміючи, як поставитись до цього. — Я йду на роботу і по дорозі зайшов у сад.— Тарас підвів голову і побачив кругловиде, ще молоде обличчя, карі теплі лагідні очі і додав одверто: — Я малював.

— Покажи, що ти малював! — попросив незнайомий. Тарас несміливо вийняв із-за пазухи папір. Незнайомий подивився на малюнок, потім з усмішкою глянув на Тараса.

— Добре, дуже добре, — мовив він. — І часто ти сюди ходиш малювати?

— Як близько до роботи, то часто, а як ні—так під неділю.

— Ти вчишся малювати?

— Еге, у покойового майстра Ширяєва.

— А звідки ж ти сам будеш?

— З Вільшаної... — мовив Тарас і усміхнувся. Мабуть, цей чоловік і не чув ніколи такої.

Але чоловік раптом радісно обняв за плечі Тараса.

-Так ти ж мій земляк! Я ж з тих країв! Тарас весь спалахнув від радості.

— Правда? Ви правда звідти?

— Ти обов'язково приходь до мене! — казав юнак. —У цю ж неділю приходь. Дай клаптик паперу, я запишу тобі свою адресу — спитаєш художника Івана Сошенка.

— Художника Івана Сошенка,—як щаслива дитина, яка не може ще отямитися від втішної несподіванки, повторив Тарас.— Обов'язково прийду.

Час було вже йти на роботу.

Тарас схопив своє цебро й пензлі і так глянув на свого нового знайомого, такою щирою, незвичайною вдячністю сяяли розумні його сірі очі, що Сошенко відчув одразу якийсь зв'язок з цим обідраним малярським учнем, якусь відповідальність перед його щирим глибоким поглядом.

З небувалим піднесенням, яке створюють лише справжні людські пориви душі і серця, йшов молодий художник додому. Займалася зоря. Прокидався Петербург.

ЗМОВА ДРУЗІВ

Карл Павлович Брюллов, або "Карл Великий", як назвав славетного художника поет Василь Андрійович Жуковський, жив тепер на території своєї ama mater — Академії художеств. І студенти і професори називали його приміщення з майстернею "портиком". Це і йому і їм подобалося. Це нагадувало Італію, Рим. Поряд з "портиком" був "звіринець"— майстерні барона Клодта, все життя закоханого в різних тварин, починаючи з коней і кінчаючи мавпами. Багато живої "натури" жило у нього постійно. "Портик" одразу зробився улюбленим місцем усієї молоді. Найбільше пощастило захопленому Аполлону Мокрицькому. Після того незабутнього свята білою ніччю в Академії він став учнем Брюллова — а це дуже багато значило. Крім натхненної, справжньої науки мистецтва, це ще значило велику дружбу між учителем і учнем, спільні інтереси, спільні, наповнені наполегливою працею дні, вечори і ночі в палких суперечках, розмовах, ліричних спогадах, інколи в шумних молодих розвагах. Щасливий, хто має це найбільше багатство — дружбу. А без дружби людина в житті, що жебрак.

Про це й думав Іван Сошенко, прямуючи до свого друга Аполлона Мокрицького в "портик".

"Йому пощастило, Аполлонові, — думав він, але без тіні заздрості, — тепер його шлях ясний на все життя. Правду кажучи, пощастило і тобі, Іване Максимовичу. Хоча й нелегко було тобі, синові бідного богуславського міщанина, складати копійку до копійки, щоб вибитися в люди, вирватися до Петербурга, потрапити до Академії, але чи можна це все порівняти з тими труднощами, які страшним муром стоять навколо Тараса!"

Після тої несподіваної зустрічі в Літньому саду вони вже бачилися кілька разів. Сошенко згадав, як хотів Тарас, прийшовши уперше до нього в гості, поцілувати йому руку, як він сам висмикнув її і почервонів, і Тарас переляканий втік.

Навіть йому, Сошенкові, не багатієві, не панові якомусь, важко було збагнути одразу, що всі свої двадцять три роки Тарас був у становищі раба, людини, на яку ніхто ніколи не зважав. Але у хлопця були такі жваві очі, такий допитливий розум, така цікавість до всього і безперечний талант до малювання. Це привертало до нього молодого художника, і він уже розповів про юнака своєму другові Аполлону.

— Пана Брюллова нема дома, — солідно повідомив камердинер Брюллова, високий, огрядний Лукіян.

— А Мокрицький тут? — спитав Сошенко.

— Пан Мокрицький працюють у майстерні, — так само солідно відповів камердинер і запросив Сошенка до покоїв.

Аполлон справді сидів за мольбертом у майстерні, старанно щось вимальовуючи. Вигляд у нього був досить сумний, щоб не сказати просто — кислий.

— Привіт Аполлонові Бельведерському!—вітав його весело товариш. Це прізвисько якнайменше пасувало зараз до пониклої і розгубленої постаті товариша.— Що трапилося?

— Ох, Іване, — розпачливо вимовив Аполлон, — яке це щастя бути з таким генієм, як наш Каролус Магнус, і як це іноді важко. Він бачить те, про що ми й не догадуємося, він вимагає так багато, що нам, звичайним людям, не під силу, і, безперечно, його дратує моя мазня. Він так і назвав мої етюди. Коли б ти чув, як він розпікав мене, як дорікав за лінощі, неуважність. Він казав, що коли я не попрацюю як слід, він викине мою мазню геть. І подивись — він зробив лише кілька ліній, і все ожило і заграло. І я справді бачу, що я осел, не добрав найголовнішого, — закінчив він сумно.

— Ну, не журись! — заспокоїв його Сошенко. — Адже він не тільки розпікає тебе, ти ж сам казав, що коли йому що подобається, він не скупий на похвали.

— О ні! — підхопив Мокрицький. — Взагалі кожне його зауваження для мене втіха. Ні, що це я розстогнався? Він — чудесна людина, розумна, як філософ, і мила, одверта, як дитина. Це справжній художник.

— А де він зараз?

— Карл Павлович поїхав, мабуть, до Кукольників. Він дуже здружився з поетом Нестором Кукольником і його братом, а там буває і Михайло Глінка. У них завжди збирається вся "братія", а може і у графа Вієльгорського, на Михайловській, а мене-от залишив тут і наказав вивчати анатомію на полотні.

— Ми ще такі щасливі з тобою! — раптом гаряче заговорив Сошенко. — Я йшов до тебе і порівнював нашу долю я долею інших. Ми вчимося такому високому мистецтву, ми бачимо таких цікавих людей! Навіть

коли й не вийде з нас великих художників, ми можемо заснувати школу, бути вчителями і десь там, у нас на Україні, в якійсь глухій провінції, нести людям те, що дали нам тут. Ми з тобою вільні, і все залежить від нас самих. А от пам'ятаєш, того разу я розповідав тобі про хлопця Тараса, теж нашого земляка. О, я певний, коли б йому добру школу, він обігнав би багатьох, а він, з вразливою душею художника, ходить з цеберкою охри, фарбує паркани та дахи і щасливий, коли хазяїн наказує зробити візерунки для плафонів та стін.

— Я пам'ятаю. Я сам думав. Що можна зробити для нього? — загорівся Аполлон. Такі вже юнацькі щирі серця — вони запалюються швидко всім хорошим. — Знаєш що: треба піти до нашого Венеціанова. Старий — надзвичайна людина. Такої доброти, такого чулого серця слід пошукати. Ходімо до старого! У нього для кожного знайдеться порада. Я завжди з великою охотою ходжу до нього. У нього так затишно...

— У нього такі милі дочки... — в тон йому додав Сошенко.

— Ну, ти... — почервонів Аполлон, бо це було не безпідставно.

Друзі швидко одяглися й пішли до художника Венеціанова.

Олексій Гаврилович Венеціанов справді був людиною виключної доброти. Він ділився своїми знаннями, досвідом з кожним, хто тільки бажав. До нього завжди зверталися найбідніші учні, і він сам, зовсім не багатій, завжди допомагав чим міг, по-батьківськи тепло й доброзичливо. Часто і не чекаючи, що до нього звернуться, — він знав: на це не так легко наважитися бідній скромній людині, — він розпитував, розшукував учнів, які перебувають у злиднях, і інколи забирав їх просто до себе. У нього завжди в домі жило ше-стеро-семеро юнаків. Він був хорошим педагогом і мав навіть раніше свою художню школу в селі Софонкіно. Там деякий час учився і Аполлон Мокрицький.

Перший з художників Олексій Гаврилович почав говорити про потребу національного живопису, нагадував про патріотичний обов'язок художників перед своєю батьківщиною.

Він перший почав брати за тематику для своїх картин побутові сцени з селянського життя, портрети селян. "Акулька з дійницею", "Терешко з сокирою", "Баба з козубком грибів", "Захарка на жнивах" — от що побачили на його картинах. Яке це все було далеке від Діан, Венер, Аполлонів та інших античних сюжетів!

Картини Венеціанова, прості й безпосередні, дихали поезією рідної природи, і, хоча ще було багато ідеалізованого, академічного в зображенні і селян, і їхнього побуту, це був великий крок вперед у розвитку російського реалістичного живопису.

В затишному простому кабінеті Венеціанова радо вітали всіх, і не тільки товариші художники, а й молодь почували себе там, як у близьких, гостинних родичів.

Сошенко окинув оком знайомий манекен у селянському російському вбранні, столик з пензлями, робоче, так би мовити, приладдя хазяїна, і сів з Аполлоном на канапу за круглим столиком. У сусідній кімнаті почулися дівочі голоси, швидкі кроки, тупіт.

— Тільки умова, — попередив товариша більш статечний Сошенко. — Спочатку справа, поговоримо із старим, порадимося, а тоді вже будь ласка.

— А що? Я нічого, — заперечив Мокрицький. — Ми не для того йшли.

Невисокий, з поголеним сухорлявим обличчям старик у темнозеленому довгому сюртуці, з шовковою хусткою на шиї, вийшов до молодих людей.

Це й був Венеціанов.

— Ми до вас у важливій справі, — вирішив одразу ж повідомити Мокрицький, вітаючися, щоб і старик не запідозрив його в чомусь іншому. — Ми прийшли до вас порадитися. Але це все розпочав Іван Максимович, він вам і розкаже докладно.

Молоді люди не помилилися. Венеціанов слухав Сошенка уважно, і в його добрих, по-старечому вже вицвілих очах було непідробне співчуття і сум.

— Він кріпак? Що поробиш! — вимовив він. — Коли ми вже позбудемося цього жахливого лиха, що ганьбить усіх нас! Скільки талантів гине через цю кричущу несправедливість! Але все, що можна зробити, ми мусимо зробити. Ви кажете, у хлопця є здібності?

— І немалі, — переконливо мовив Сошенко. — Я певен, що після підготовки його прийняли б до Академії.

— Про це тепер не може бути й мови, — махнув безнадійно рукою Венеціанов. — Хіба ви не знаєте, що є вже давно постанова не приймати людей податкового стану, тобто кріпаків, в учні Академії?

— Ми знаємо, але чому така сувора постанова? Адже немало славетних художників російських вийшли саме з кріпаків,— заперечив Мокрицький. — Згадайте архітектора Вороніхіна, який будував Казанський собор.

— А Тропініна,— підхопив Сошенко, — хто з нас не захоплюється творами Тропініна! Його дуже любить наш Карл Павлович. Він подружився з ним у Москві. Тропінін написав портрет Карла Павловича на фоні Везувія. Та ви ж, напевне, самі добре знаєте Тропініна особисто.

— Так, добре знаю, і коли б ви знали, що це за чудесна людина — м'яка, лагідна, незважаючи на всі прикрості, які послала їй доля. Уявіть собі: відомий художник, творами якого по праву пишається наше мистецтво, він був звільнений з кріпацького стану, коли йому вже минав п'ятий десяток років. Напевне ви знаєте історію з французьким гостем його пана Моркова?

— Розкажіть, Олексію Гавриловичу, розкажіть, будь ласка, — в один голос попросили юнаки. Вони завжди любили слухати старика.

Тропінін був уже прекрасним художником, але в той же час, перебуваючи кріпаком пана Моркова, він служив йому за лакея і під час обідів і сніданків стояв за його стільцем із серветкою в руках.

— Яка ганьба!— прошепотів Мокрицький.

— До пана Моркова приїхав якийсь француз. Пан, пишаючися своїм добробутом, своєю любов'ю до мистецтва та "культури", повів показати і свого власного художника, який саме закінчував сімейний портрет. Француз був просто в захваті від творів Тропініна, розсипався в похвалах, дякував за втіху... Тропінін, як завжди, скромний, помовчував собі, а пан бундючився і пишався ще дужче. Ну от. Залишили француза обідати. Разом з лакеями, в лакейському мундирі — встиг переодягтися, — заходить до їдальні і Тропінін. І уявіть собі пасаж! Експансивний француз схоплюється з місця, тисне руку "панові художнику" і садовить коло себе на вільний стілець. Де йому, французові, розібратися в наших страшних кріпацьких порядках! Пан мусив проковтнути це. Але все-таки після того звільнив Тропініна від обов'язків стояти з серветкою під час обіду. Терпляча людина Тропінін — він зносив усе, та все ж таки і пан його-був не з гірших панів. Під натиском усіх: Академії, "Товариства заохочення художників", він нарешті подарував йому "вольную".

А от талановитий художник Мясникові "Санкт-Петербурзьке товариство заохочення художників" навіть запропонувало гроші за

нього, а пан, відчувши, що той кріпак — справжній мигець, відмовився, і Мясников застрелився.

А блискучий Поляков? Він мусив їздити на зап'ятках карети своєї пані тоді, як його картини висіли в багатьох вітальнях петербурзьких кращих домів. Спився бідолаха, пустився берега. І хто дорікне йому за не?

— Але чому все-таки вийшла постанова не приймати кріпаків до Академії? Адже закінчивши Академію, одержавши золоту чи срібну медаль, вони ж могли не повертатися до свого пана? — спитав Сошенко.

— У тому й справа, друзі мої, що пани доводили їх до останніх днів в Академії, інколи і до Італії посилали, а от перед самим закінченням забирали; і люди, вже інтелігентні, вкусивши, так би мовити, плодів вищої культури, з розвиненим смаком і тонкими потребами, поверталися в стан лакеїв, простих малярів, їх знову могли карати різками, з них знущалися, з ними поводилися "чого моя ліва нога хоче", і випадки самогубства все збільшувалися, а в актах писали: "покончил с собою от имеемой в нём задумчивости".

От Академія і винесла цю сувору постанову.

— Значить, справа з моїм протеже безнадійна?—спитав зажурено Сошенко.

— Ніколи не слід втрачати надії, молодий мій друже,— сказав Венеціанов. — Не треба кидати юнака, треба підтримати, треба підучити, а тимчасом щось знайдемо. — І додав: — Таланти на дорозі не валяються, їх треба плекати, їм треба допомагати.

— Що ж робити? Якби ви знали, як хочеться допомогти йому! — гаряче заговорив Мокрицький. — Іван просто в захопленні від нього.

— Що він тепер робить, цей ваш талант? — спитав Венеціанов.

— Зараз артіль Ширяєва оздоблює після ремонту Великий театр. Тарас у цій артілі чи не основна людина щодо роботи. Він робить малюнки для плафонів і різних прикрас. Він у них найкращий рисувальник, і хазяїн ним дорожить.

— Ширяєв? Я знаю трохи про нього. Ділова, але крута людина. Знаєте що, друзі, ми все-таки почнемо наш наступ! Іван Максимович мусить познайомитися з хазяїном— Ширяєвим, схилити його поки що на деякі пільги щодо хлопця. Ну. хай відпускає по неділях, хай відпускає у вільні вечори на лекції, а ви познайомте його з вашим милим земляком, головою товариства заохочення художників — Григоровичем. Це хороша людина, він, може, дасть дозвіл відвідувати класи товариства, що в будинку Костюриної. Познайомте ще з одним вашим земляком — Євгеном Павловичем Гребінкою, учителем кадетського корпусу, літератором. Давайте хлопцеві книжки, поведіть на виставки, одним слопом, підтримайте. А там побачимо, що далі треба робити. Великого Карла зацікавимо. Згода?

— Згода! Ще й яка згода! Яка ви чудова людина! — не могли втриматися молоді люди.

— Тату! Мама просить тебе і гостей вечеряти, — пролунав тоненький голосок за дверима.

— Ач кози! —засміявся старик. — Почули вже, що тут старики прийшли. Справді, ходімте і за чаєм ще обміркуємо нашу змову.

ВОДА КАМІНЬ ТОЧИТЬ

Крізь стукіт і гуркіт молотків проривається якась чудесна мелодія, але раптом уривається, і скрипки починають знову і знову. Все очарування зникає.

— Репетирують, — пояснює робітник, який узявся провести Сошенка. — І вони поспішають, і ми. Уже скоро відкриття театру, а ще багато роботи.

Іван Максимович обережно пробирається по фойє крізь гори стружок, дощок, крізь риштування, якими ще вимережані стіни, і потирає очі від вапняного пороху, що носиться в повітрі.

Постаті малярів під круглою стелею зали здаються зовсім крихітними.

"Важко тут буде розшукати Тараса", думає Сошенко.

Він давно вже не бачив свого підопічного. Тарас повідомив, що тепер буде дуже зайнятий. Ширяєв узяв великий підряд на малярні та скляні роботи у Великому театрі, де щойно відбувся ремонт — переробили сцену, зробили арки, підняли стіни. На малярні і скляні роботи була оголошена "об'ява на торги". Ширяєв був у цій роботі дуже зацікавлений. Тарасові ніколи було й дихнути, так завалив його роботою хазяїн. Коли ж до дирекції театрів надійшли два проекти—академіка Медічі і живописця — майстра Ши-ряєва, прийняли проект Ширяєва. Тарасові навіть і на думку не спадало, яку роль відіграли його малюнки. Він був задоволений з того, що робота в нього цікавіша, ніж фарбування парканів, і він може хоч трохи виявити свою мистецьку вдачу.

Зараз ще закінчували ліпні прикраси, розмальовування плафонів, арок, а репетиції вже йшли повним ходом.

Театр мав відкритися цього року новою оперою ще мало відомого широким колам молодого композитора Михайла Глінки "Іван Сусанін".

Сошенко побачив і самого композитора — невеличкого, з трохи одутлуватим блідим обличчям і чорним чубчиком над чолом. Він ставав

навшпиньки, наче для того, щоб здаватися вищим, і щось доводив своїм співробітникам.

"О, Жуковський Василь Андрійович і граф Вієльгорський тут", помітив Сошенко. Він їх уже бачив не раз в гостях у Карла Павловича і був з ними знайомий.

Граф Михайло Вієльгорський, високий, рум'яний старик, з величною поставою і сивим хвилястим волоссям до плечей, був одним із найосвічєніших і найкультурніших людей в галузі мистецтва на той час.

"Івана Сусаніна" для першої проби вже ставили в його квартирі на Михайловській площі.

— Ви — мій Іван Хреститель, — усміхаючись розгубленою усмішкою, казав Глінка. Він дуже хвилювався, і йому здавалося, що все йде не так як слід: і тенор кращий захворів, і театр ще не готовий, а головне, невідомо, як прийме публіка, як прийме "двір", якому належить перше слово в усьому, навіть коли він не дуже і розбирається, цю першу російську оперу, з сюжетом, взятим з героїчних сторінок російської історії, з музикою, яку навівали рідні народні пісні.

Вієльгорський угадував думки схвильованого автора.

— Я радий, — мовив він,— бути Іваном Хрестителем не тільки тому, що це твоя опера, мого друга, а й тому, що нею ми мусимо довести, що може нарешті бути й наша російська національна музика, наша опера, а не лише наслідування французів та італійців. І ти не хвилюйся, все буде гаразд — репетиції йдуть прекрасно, декорації чудесні. Я радий, що приїхав і сам на власні очі в цьому переконався.

Сошенко, проходячи мимо, скромно вклонився цій групі, і хоча Жуковський та Вієльгорський, пізнавши молодого художника, привітно трохи підняли круглі капелюхи, він, не зупиняючися, пішов далі.

"Вони справжні люди мистецтва,— подумав Сошенко,— це їхнє життя. Як вони вболівають за цю нову оперу!" Він чув уже в "портику" розмову про те, скільки перепон треба було перемогти, щоб дістати згоду поставити її "на Великому театрі". Цар Микола I вважав себе знавцем усього і втручався всюди — в літературу, музику, живопис, архітектуру. Брюллов недавно розповідав, що цар, переглядаючи нові картини, надіслані до Ермітажу, сортував їх, незважаючи на досвідчених консультантів, а так, як йому бажалося, і часто італійці потрапляли до іспанців, а іспанці до французів. Цікаві польські картини так і не побачили світу в Петербурзі — після польського повстання цар ненавидів усе польське.

Брюллова гнітила ця атмосфера, він весь час згадував Італію, де і дихав і працював вільно.

"Коли їм важко, то що ж робити моєму Тарасові? Де ж це він і де його хазяїн?"

На щастя, Сошенкові стрівся знайомий—механік сцени. Карташов.

— Добрий день, — привітався до нього Сошенко, — чи не бачили ви випадково майстра Ширяєва?

— Оце тільки його хлопець-рисувальник до мене забігав, — відповів Карташов.

— Який хлопець? — зацікавився Сошенко.

— Та у нього працює, Тарас Шевченко. Хороший хлоп'яга, талановитий, він усі малюнки Ширяєву робить, а цілісінький день на самому чорному хлібі. Я вже йому кухлик чаю іноді даю, а то охляне зовсім...

— Талановитий, ви кажете?

— Дуже.

— Я ж задля нього й прийшов, — зрадів Сошенко,— я хочу поговорити про нього з Ширяєвим.

— Поговоріть, тільки навряд чи вийде що. Поки театр не закінчать, йому й дихнути ніколи.

— А все-таки я спробую.

— Ну, що ж, щасти вам, я тільки радий за хлопця буду, він путящий.

Ніхто з товаришів до того і підозри не мав, що лагідний, скромний, непомітний Іван Максимович Сошенко може виявити стільки наполегливості, упертості і навіть дипломатії.

Побачивши суворе обличчя Ширяєва, яке ніяк не сприяло люб'язній розмові, Іван Сошенко раптом зробив найприємнішу усмішку.

— Нарешті я вас бачу,— промовив він.— Я вже стільки начуваний про вас, а тепер я просто захоплений вашою живописною працею. Дозвольте познайомитися — художник Сошенко.

Ширяєв скоса, з-під насуплених брів, поглянув на художника. Але чиє кам'яне серце не зворушать похвали і лестощі, і що можна було мати проти цього люб'язного молодого художника?

На його прохання Ширяєв охоче повів показати вже розписані, золотом плафони.

— Чудесно виконані малюнки! — вже цілком щиро хвалив Сошенко. Адже він знав, хто автор цих малюнків.— Я чув, у вас є прекрасний рисувальник.

Ширяєв підозріло покосився на художника.

— Непоганий, — промимрив він крізь зуби. — Та всіх їх треба в руках тримати.

— Я б хотів, щоб ви дозволили йому інколи приходити до мене,— вів далі художник.

— Він учень, кріпак, хай знає своє місце! — одрубав хазяїн. — Навіщо його балувати?

— Але й вам, вашій артілі, було б корисніше, коли б він підучився, і я теж, може, став би вам у пригоді. Я з великою охотою зробив би ваш портрет і портрет вашої дружини.

— Що ж, — тепліше вже промовив Ширяєв. — Коли є охота повозитися з цим хлопцем — повозіться. Тільки до кінця цього підряду і мови бути не може.

— Ну, звичайно, звичайно! — задоволений хоча б частковою перемогою, закивав головою художник.— Я сам розумію, що тепер у вас роботи по горло. Але умова — після відкриття театру — я у вас в гостях.

— Прошу ласкаво! — з кривою усмішкою мовив Ширяєв. йому і лестило знайомство ще з одним художником-"академістом" і не дуже подобалася його зацікавленість Тарасом.

Оркестр закінчував репетирувати увертюру. Найкращі співачки — Степанова і Воробйова, виконавиці ролей Анто-ніди і Вані, — закутавши горло, стояли в кутку сцени, чекаючи своїх виходів. У другому кутку балетмейстер Тітюс, учень знаменитого Дідло, щось гаряче і сердито пояснював кордебалету — ученицям театральної школи, а в залі ще вели схвильовану розмову Глінка, Вієльгорський і Жуковський.

"У кожного своє", подумав Сошенко і раптом побачив десь під стелею свого Тараса.

Тарас під самісінькою банею вимальовував якийсь візерунок, увесь захопившися роботою і мугикаючи собі під ніс — цього, звичайно, не чув Сошенко — щось у такт тій музиці, яка линула знизу.

— Нічого, вода камінь точить! — усміхнувся Сошенко. — А я не відступлюся. Треба його малюнки показати Великому Карлу і розповісти про нього Жуковському. Це твій обов'язок, Іване! — сказав він сам до себе, ніби підтримуючи себе в цьому рішенні.

ДРУЗІ З ОЛІМПУ

— Браво! Браво!

— Бравіссімо!

Увесь театр збожеволів. Особливо молодь. Особливо верхні яруси і райок. Там уже публіка не стримувала себе так, як пишно вбрані пані і панянки, які сиділи в партері і ложах бельетажа.

Від дії до дії це загальне захоплення новою оперою все підвищувалося. Останнім часом панувала мода на італійську музику. Петербург захворів на справжню італоманію. А тут зі сцени лунали рідні російські наспіви, полонило всіх чудесне контральто Воробйової, яка зворушливо виконувала партію сироти Вані. Всі актори — і солісти, і хористи — не тільки співали, а грали, як ніколи. У четвертому акті хористи так напали на Сусаніна-Петрова, що порвали на ньому сорочку. А остання дія — загальне торжество народу в Кремлі — вразила навіть найспокушеніших любителів музики. Це була не просто насолода. Вся музика будила найглибше і найцінніше в серці кожного — любов до батьківщини.

У ложі, що її з великими труднощами зумів дістати в останні дні меткий на такі справи Аполлон Мокрицький, зібралися молоді художники із своїм улюбленим Карлом Великим на чолі.

— Я ж казав, я ж казав, що треба обов'язково піти!— переможно казав Аполлон.

— Ну, ви маєте рацію, Аполлоне Бельведерський,— засміявся Карл Павлович. — Я справді був переконаний, що Глінка здатний лише на романси, і я дуже радий за нього, за його успіх. Врешті я радий за всіх нас. Це справжня перша російська опера. Дурна пані Нессельродиха сказала, що це "la musique des cochers", — "кучерська музика", а подивіться, в якому захваті всі.

— Гляньте, гляньте, Карле Павловичу, — мало не схопився з місця Аполлон, — он Пушкін!

— Де він? От кого люблю і поважаю всім серцем!

— А он в партері, в одинадцятому ряду, коло проходу, в кріслі! Бачите, як аплодує! Ні, сьогодні просто свято, і театр особливо нарядний, урочистий. Це добре, що відкрили театр після ремонту саме цією оперою.

— Між іншим, Карле Павловичу,— вставив Сошенко,— хоча я в такому ж захопленні від цієї чудесної музики і всієї постави, як і всі, проте мені хочеться звернути увагу вашу на нові плафони. Майже всі малюнки зробив мій протеже Тарас під керівництвом архітектора театру Кавоса. Той самісінький Тарас, малюнки якого я вам показував.

Обличчя Карла Павловича враз змінилося з безтурботно веселого на серйозне й уважне.

— Я думав про нього весь час, — сказав він. — Його не можна кидати напризволяще. Це талант. Його малюнок "Едіп в Афінах", який ви приносили, мене просто здивував. Не часто трапляється, щоб молодий художник міг так зосередитися, бути таким простим і лаконічним у розв'язанні композиції, йому треба малювати й малювати.

— Але я казав вам, Карле Павловичу, — відповів сумно Сошенко, — все розбивається перед жахливою дійсністю — він кріпак, хоча й з таким некріпацьким обличчям, як ви сказали, коли побачили його у мене.

— Він повинен бути вільним! — спалахнув Карл Великий.— Я сам візьмуся за цю справу, говоритиму з його паном. Невже він не зрозуміє, що цей хлопець — талант, талант, яких мало. Ви, Сошенко, довідайтеся про його пана, а поки що і ви, і Мокрицький, і Петровський, і Михайлов — усі допомагайте цьому хлопцеві, учіть його.

— Звичайно! Сошенко вже познайомив його з нами,— милуючися поривом любимого вчителя, радісно промовив Мокрицький. — Коли б ви знали, яка це цікава, щира натура!

Брюллов усміхнувся, і Мокрицький зрозумів, що Брюллову досить було глянути на малюнки хлопця, щоб побачити далеко більше, ніж бачили всі вони.

— Ви після театру додому, друзі? — спитав Карл Павлович. — Я їду вечеряти до Вієльгорського. Там я поговорю про вашого Тараса і з графом Михайлом і з Жуковським.

*

У тісному чоловічому колі ближчі друзі святкували успіх Михайла Глінки. Карл Павлович вірно сказав у театрі: "Врешті я радий за всіх нас". Так сприйняли оперу всі ті, кому дорога була російська література,

російська музика, все російське мистецтво. Усі раділи, сміялись, жартували.

— Замість велерічивих промов, — оголосив один з приятелів Глінки Всеволожський, — ми виконаємо на честь нашого дорогого композитора канон. Музика Одоєвського, Вієльгорського і самого Глінки, а автори — кожен виконає написаний ним куплет. Прошу починати Василя Андрійовича Жуковського!

Граф Вієльгорський відкинув назад свою поетичну шевелюру і сів за рояль.

Жуковський вийшов на середину кімнати і, удаючи актора на концерті, проспівав:

— Пой в восторге, русский хор,

Вышла новая новинка.

Веселися, Русь, наш Глинка

Уж не Глинка, уж не

Глинка, а фарфор!

Він по-диригентськи махнув рукою, і всі чоловіки підхопили: "Уж не Глинка, уж не Глинка, а фарфор!"

Жуковський поважно розкланявся. І поряд з ним встає поет Вяземський:

— За прекрасную новинку

Славить будет глас молвы

Нашего Орфея — Глинку,

От Неглинной, от Неглинной — до Невы!

Жуковський показав рукою, щоб усі наповнили склянки вином, а тоді знову заспівав:

— В честь толь славные новинки

Грянь, труба и барабан.

Выпьем за здоровье Глинки

Мы глинтвейна, глинтвейна стакан!

Усі високо підняли склянки з глінтвейном, а на середину вибіг Пушкін:

— Слушая сию новинку,

Зависть, злобой омрачась,

Пусть скрежещет, но уж Глинку

Затоптать, топтать, топтать не может в грязь!

І він притопнув енергійно ногою, і всі підхопили з особливою насолодою: "Затоптать не может в грязь!"

— Ні, ні, ні, таких не затопчеш! — весело сказав Брюллов. — Заздрість, злоба — усе безсильне перед справжнім мистецтвом, перед талантом.

Вони ще і ще виконували цей жартівливий, але для кожного з них повний глибокого змісту "канон". Особливо меткі і гострі пушкінські рядки — і підіймали чари за рідне мистецтво, за дружбу.

Нелегко було кожному з них творити за тих умов, але дружба зігрівала, допомагала зберегти віру.

Брюллов згадав свою обіцянку, дану Сошенкові. Кожному таланту треба допомогти. Це було не лише його правилом, а всіх, хто зібрався тут. "Треба обов'язково порадитися з Жуковським і Вієльторським, — подумав Брюллов,— вирву хвилинку й поговорю з ними. Серед усіх нас — вони найпрактичніші в таких справах".

*

— Який я щасливий, що сам Великий Карл зацікавився Тарасом, — казав Сошенко товаришеві. — Тепер, хоча ще й не бачу реальних шляхів, я далеко спокійніший за його долю.

Але з того часу Сошенко відчув на собі ще більшу відповідальність.

Малярський сезон закінчився, відкриття театру відбулося. Тарас був вільнішим. Сошенко скористався напівдозволом-напівзапрошенням Ширяєва і вже не раз і не два заходив до нього на Загородній проспект і забирав Тараса.

Яке це було щастя!

— Ходімо сьогодні в Ермітаж! — казав Сошенко. — Я покажу тобі Веласкеза.

— Ходімо сьогодні до Академії, я покажу тобі "Останній день Помпеї".

А якось він сказав:

— Ходімо сьогодні до нашого Великого Карла, там і Аполлон буде, і ще товариші.

— Хіба це можливо? Ні, я нізащо не піду,— навіть злякавшися чогось, ніяково мовив Тарас.

— Ну, що ти! Він сам казав, щоб я привів тебе. Адже він хвалив твої малюнки. І ти не бійся його: нам, правда, всім попадає за нашу мазню, але він наш найкращий друг і товариш...

Додому Тарас повертався, як п'яний. Це не сон. не казка, не мрія. Він справді був у кабінеті, оздобленому червоною матерією. Великий Карл по-домашньому, в червоному халаті, розмовляв, жартував із ним, дивився його малюнки, хвалив, робив зауваження. Увечері прийшов до Брюллова в гості поет Жуковський. Тарас хотів утекти, але його не пустили. Жуковський за руку, як з усіма, привітався з ним, а потім розглядав нову каотину Карла Павловича "Зняття з хреста", і його так зворушила Марія Магдаліна, що чутливий, м'якосердий поет заплакав.

Сошенко і Мокрицький проводили Тараса додому. Тарас тримав у руках книги — античну історію Греції і Риму. Це радив читати Карл Павлович, і хлопці, звичайно, поспішили дістати для Тараса. А в кишеню його благенького пальта дбайливий Сошенко поклав дві свічки, щоб Тарас міг читати увечері і вночі на своєму горищі.

— Де ти був? Де ти тиняєшся весь час? — різко спитав хазяїн.

"На Олімпі. Я був на самому Олімпі, серед його богів", хотілося відповісти Тарасові. Хіба не богами з Олімпу були його нові знайомі?

— Я був у Карла Павловича Брюллова. Він похвалив мій малюнок, — тремтячим від щастя голосом сказав Тарас.

— У Брюллова? — вирячив очі хазяїн. —Ти забріхуєшся, хлопче. Що, йому більше діла нема, як з тобою возитися? Іди проспись...

І коли вже кроки на сходах затихли, буркнув:

— З глузду з'їхав... — і махнув рукою.

А Тарас запалив свічку і, вмостившися на своєму сіннику, жадібно ковтав сторінку за сторінкою надзвичайні міфи; і коли вже засинав, плуталися в напівсні-напівсвідомості образи міфологічних богів і його нових друзів з Олімпу, і щаслива усмішка осяяла його лице.

— А сьогодні я познайомлю тебе з твоїм земляком, — повідомив якось Сошенко. — Сьогодні субота. Ходімо на вечорниці.

— Які вечорниці? Тут, у Петербурзі? — здивувався Тарас.

— Ну, це я так жартома зву. Ходімо до Гребінки, Євгена Павловича. Це ж наш земляк, він і пише українською мовою, побалакаємо з ним. А то тут і рідну мову забудеш,— засміявся Сошенко.

Ні, він, Тарас, не забував і тут української мови. З тої літньої білої ночі він не припиняв уже своїх спроб писати. Рідко тільки виривав він на це час.

Яким рідним, давно забутим теплом і затишком повіяло на Тараса від простенької квартирки в приміщенні кадетського корпусу, де працював вихователем український байкар Євген Павлович Гребінка. Він мав досить значний успіх серед петербурзьких літераторів. Його друкували журнали, бо його повісті й оповідання любили читати. У Гребінки завжди залюбки збиралися. А ще до того у Гребінки була пристрасть — усіх

пригощати, особливо в тих випадках, коли з Полтави від рідних прибували посилки.

— Оце й є Тарас, про якого я вам казав, — представив Тараса Сошенко, і, глянувши на привітного хазяїна, почувши його полтавську м'яку вимову, Тарас мало не розплакався. Тут був і другий земляк, Григорович, і з ним одразу переговорив Сошенко про Тараса, як радив старий Венеціанов. За столом гостинний хазяїн все підкладав у тарілки і підливав у чарки. Після вечері він із скромною гордістю показав останню свою книжку — переклад пушкінської "Полтави".

— Мені пропонують підготувати друге видання, — сказав він. — Може б ви, — звернувся він до Тараса,— спробували зробити ілюстрації до "Полтави"?

— О, коли б тільки зумів!

— А зараз почитайте, Євгене Павловичу, просимо! — попросили гості.

— Як би я хотів побачити і самого Пушкіна! Адже він тут, у Петербурзі...— тихо вимовив Тарас.

ВІН ПОБАЧИВ ПУШКІНА

Він побачив і самого Пушкіна.

За кілька днів до цього Мокрицький з захопленням розповідав Тарасові:

— Ох, який вчора був вечір у нашій майстерні. Ніколи в житті не забуду.

Йому не терпілося швидше розповісти, а Тарасові, звичайно, не терпілося швидше почути.

— Розкажіть!

Аполлона не треба було просити двічі.

— Вчора було стільки відвідувачів у нашій майстерні.

— У вас завжди збирається багато людей... — мовив Тарас.

— Але вчора, вчора з Жуковським приходив Олександр Сергійович Пушкін.

— Пушкін? — недовірливо глянув Тарас. — І ви бачили самого Пушкіна?

— Я його вже не вперше бачив, — з дитячою гордістю відповів Аполлон. — Я бачив його вже двічі у знайомих, і він удруге пізнав мене і потиснув навіть руку. Якби ти знав, що я відчував! Він сказав мені: "Тільки не одружуйтеся, а Італії вам не минути". А от учора, вчора цілий вечір вони були у нас...

— Ну, розкажіть по порядку, — прохав Тарас.

— Увечері по обіді Карл Павлович ліг спочивати, а я сів читати йому Вальтер Скотта. Він любить, коли йому читають уголос.

Тарас з заздрістю подивився на Аполлона. Він сидить, як дома, у Карла Брюллова, читає йому...

— І раптом заходить Лукіян,—продовжував Аполлон,— і каже, що приїхали Василь Андрійович Жуковський і Олександр Сергійович Пушкін.

Я пішов у студію, щоб не заважати їм, але незабаром Карл Павлович покликав мене, щоб я приніс портфель з його малюнками.

— І ви його побачили, — тремтячим голосом спитав Тарас,— зблизька?

— Отак, як тебе, — радісно відповів Аполлон.—Який він! Якби ти знав, який він! Саме життя! І такий простий, веселий. Я щасливий, Тарасе. Це ж два генії — наш Карл

Великий і Пушкін. Хіба дивно, що вони відразу зрозуміли один одного і здружилися? Я думаю, так тільки у геніїв і буває. Простим смертним ще треба приглядатися одному до одного, пуд солі, як то кажуть, з'їсти. А таланти з того починають, чим прості люди закінчують. З яким захопленням розглядав Олександр Сергійович малюнки нашого Каролуса! А як дійшов до малюнка "З'їзд на бал до австрійського посла в Смірні" — Карл Павлович нещодавно його закінчив,—як глянув Олександр Сергійович, як заллється сміхом, кричати, стрибати почав, ну, зовсім дитина! Та хіба можна дивитися без сміху на цей чарівний кумедний малюнок? Уяви собі — смірнський поліцмейстер, товстий, круглий, спить посеред вулиці на килимі і подушках. На цю кумедну постать не можна без сміху глянути. Пушкін не міг розстатися з цим малюнком, сміявся, аж сльози виступили. Хоче слово вимовити і не може: "Друже, милий,—каже нарешті Карлові Павловичу, — подаруй мені цей малюнок. Прошу тебе!" А малюнок цей уже належить графині Салтиковій, щоб її чорти побрали. "Не можу,— каже Карл Павлович, — слово честі, не можу". А Пушкін теж не може відірватися від малюнка. "Подаруй, каже, брате, я навколішки перед тобою стану". І справді навколішки став. Я думаю: "Невже Карл Павлович відмовить? Пушкін, Олександр Сергійович Пушкін навколішки стоїть". І я в думках Салтикову до всіх чортів посилаю. А Карл Павлович своє: "Не можу,

брате, розумієш, віддав уже, треба слова додержувати. Я тобі інший зроблю, копію, і з тебе самого портрет напишу. От приїдеш після четверга — почнемо".

— І він погодився приїхати? — перервав Тарас. — Він приїде позувати?

— Приїде, обов'язково приїде! — відповів Аполлон. — Пообіцяв приїхати через три дні. Умовилися так. Знову побачу його і бачитиму його ще стільки разів! Ну, наш Карл Павлович зробить з нього такий портрет, якого ще ніхто не писав. Я певний, кращий буде і від Тропінінського портрета і Кипренського, хоч і ті хороші, але не той, не той Пушкін там! Наш Каролус кого любить, той у нього чудесно виходить! Усі кажуть — портретист він неперевершений! От тільки як міг він йому відмовити і не подарувати малюнка... — раптом зажурено похитав головою Аполлон.

— Подумаєш, слово Салтиковій — то ж Пушкін!

— Ну, то він же зробить копію! — заспокоюючe нагадав Тарас. — А коли сам Брюллов зробить копію, це ж однаково, що оригінал. Він же не розсердився? Не образився Пушкін?

— Ні, ні, він ходив по майстерні від картини до картини, і очі в нього так натхненно блищали. Отаким би його намалювати! І обидва — і він і Жуковський — на прощання обняли Карла Павловича і розцілували. У житті не забуду цього вечора!

— Коли б мені хоч у щілинку його побачити, Пушкіна!— мрійно мовив Тарас.

— Чому в щілинку? От він приїде на сеанс, а ти приходь до мене ніби з якоюсь справою і побачиш, — великодушно запропонував Аполлон.

Вони ще довго ходили, "проводжали" один одного, не звертаючи уваги на гомін на вулицях, на площі перед Адміралтейством, де цього року особливо модним було катання з насипаних там гір. Пани катались на тройках, бідніші — просто на санках.

— Ну, час по домівках, я вже змерз. Хоча в мене підкладка пальта і теплого кольору — червоного, але колір гріє мало! — засміявся Мокрицький. — А ти, мабуть, зовсім задубів?

— Я звичний, — усміхнувся Тарас. Він ладний був ходити з новим товаришем до ранку.

— Не забудь, позавтра я піду з тобою на лекцію з анатомії. Ти хочеш?

— Ще б пак!

Вони міцно потиснули руки один одному і нарешті розійшлися.

Наступного вечора під враженням оповідання Мокрицького Тарас перечитував Пушкіна, читав "Полтаву" в перекладі Євгена Павловича Гребінки і пробував робити до неї малюнки. Він читав хвилюючу ліричну посвяту поеми і думав:

"Кого ж любив він? Кому присвятив він ці рядки? Хоч би швидше Мокрицький повідомив, що Брюллов почав уже його портрет, і я б уже тоді як-небудь побачив його".

А на третій вечір, як було умовлено, Тарас зайшов до Мокрицького, щоб разом іти на лекцію. Скільки ще треба було йому прочитати, послухати, побачити, як жадібно він тягнувся до знання!

Мокрицького він зустрів у дверях його невеличкої кімнати, вже одягненого і ніби чимсь приголомшеного.

— Ви вже вдягнені? Я спізнився? — перелякався Тарас.

Мокрицький раптом махнув рукою, сів на стілець у передпокої і заплакав.

— Що, що з вами? — рвонувся до нього Тарас.

— Пушкіна... Пушкіна вбито на дуелі.

Вони пішли вдвох. Не на лекцію, звичайно. Потік людей линув на Мойку, йшли пішки, їхали на візниках.

— До Пушкіна, — просто казали люди, наймаючи санки.

Мойка була переповнена народом. Натовп стояв на Пєвческому мосту, натовп стояв перед будинком, де була остання квартира Пушкіна. З будинку входили і виходили люди. Звернув на себе увагу високий старик. Він вийшов, невтішно плачучи.

— Вам Пушкін родич? — спитала його якась жінка в хустині.

— Я росіянин, — відповів старик і заплакав ще дужче. Остання квартира Олександра Сергійовича Пушкіна

була в будинку, що колись належав княгині Волконській — матері декабриста Сергія Волконського. Сюди, в цей будинок, коли Сергій Волконський сидів заарештованим у Петропавловській фортеці, приїздила його молода дружина Марія. Самовіддана російська жінка поїхала за чоловіком на каторгу, в Сибір.

Тарас не знав — саме їй, своїй потаємній юнацькій любові, присвятив Пушкін свою "Полтаву". А тепер її друг дитинства, її палкий поет лежав тут мертвим...

Тарас із Мокрицьким зайшли в парадний хід під брамою, піднялися широкими сходами нагору, в скромну, звичайну квартиру.

Пушкін лежав на столі в чорному сюртуці, спокійний, поважний. Кучеряве русяве волосся і бакенбарди рамкою облямовували жовте лице.

В головах його стояв Жуковський, і великі сльози котилися по його доброму обличчю. Кусаючи губи, стояв ліцейський товариш Пушкіна і секундант останньої фатальної дуелі — Данзас.

— Ви тут, Костянтине Павловичу? — спитали його.

— Ні, — відповів той з гіркою усмішкою, — я не тут, я на гауптвахті. Імператор дозволив лише поховати Олександра, і я мушу повернутися під арешт.

Мокрицький побачив багато літераторів, художників, музикантів. Вони всі зібралися сюди, але й безліч чужого, нікому не знайомого народу приходило попрощатися з своїм найулюбленішим поетом.

Тарас не міг піти зараз із цієї кімнати. Він став у куточку і дивився, дивився. І рядки, незабутні, безсмертні пушкінські рядки про вольність, про свободу вставали в його голові. Він хотів навіки запам'ятати це обличчя, яке довелося йому побачити лише мертвим. Він поглянув на Мокрицького, і вони зрозуміли один одного. Мокрицький вийняв з кишені аркуш паперу, поділив надвоє і дав половину Тарасові.

Із свого куточка вони швидко почали змальовувати останній портрет.

А двері не зачинялися. Нестримним потоком ішли люди — студентська молодь, літні, зовсім старі. Всі кланялися до землі, плакали і, виходячи, пошепки передавали один одному:

— Що ж, "він" тепер радіє, що вбили. Пушкін йому впоперек горла стояв.

— "Він" міг би його вберегти для Росії, та "він" сам штовхав його на смерть.

Тарас ловив ці слова, прислухався до розмов. Він хотів зрозуміти і не міг, як же сталася ця страшна трагедія, як же це "він" — цар Микола — не вберіг сонце своєї землі.

Коло нього зупинився зовсім молодий, чепурно вдягнений студент, і те ж саме питання було в його світлих очах. Тургенєв, ходімо,—почув Тарас, як, узявши студента за рукав, пошепки мовив інший:

—Там, на вулиці, у людей вірші на смерть поета.

Тарас із Мокрицьким вийшли теж. Уже було зовсім поночі, але народу не зменшувалося. Хлопці побачили — на поруччя мосту зліз якийсь студент, вийняв аркушик паперу і переривчастим голосом почав читати при світлі ліхтаря:

— Погиб поэт! — невольник чести —

Пал, оклеветанный молвой,

С свинцом в груди и жаждой мести,

Поникнув гордой головой!..

— Тихше, тихше. Жандарми!

Студент вмить зник, але за хвилину його голос лунав з другого боку мосту:

— Вы, жадною толпой стоящие у трона,

Свободы, Гения и Славы палачи!

Таитесь вы под сению закона,

Пред вами суд и правда — все молчи!..

— Ходімо, ходімо швидше звідси! Тут добром не закінчиться,— тягнув Мокрицький за руку Тараса.

— Ні, ні, почекайте, дивіться, він кинув цей папірець у натовп, а он у юрбі теж читають.

— Хто написав ці вірші? — спитав поряд один офіцер іншого.

— Кажуть, гусарський поручик, Мішель Лєрмонтов...

— Ну, не минеться так, мабуть, і бабуся тут не допоможе.

— Кажуть, коло нідерландського посольства, де Дантес живе, загін жандармів стоїть. Цар боїться, що Геккеренів рознесуть...

— Їх він більше береже, ніж нашого Пушкіна.

Мокрицький і Тарас насилу виринули з цього потоку.

— Завтра підемо на похорон.

— Звичайно, раніше тільки прийдемо. Але ти бачиш —скільки жандармів навколо!

На похороні бути їм не довелося.

Будинок ще заздалегідь оточили жандарми.

Народ збирався до цієї церкви, де, як було повідомлено, відправлятимуть похорон поета. Але недарма весь час до Зимового палацу, як зведення з поля бою, неслися повідомлення, що робиться в місті, як хвилюється народ, які маси збираються коло дому і коло церкви.

Цар Микола не на жарт боявся демонстрації.

В останню хвилину він наказав нести труну в іншу церкву, на Конюшенній вулиці, і після останнього обряду: глухої ночі труну з тілом Пушкіна поставили на сани і помчали далеко-далеко, у Святогорський монастир. Труну проводжав жандарм, і лише одному з друзів Пушкіна — Олександрові Тургенєву — дозволили поїхати. Та ще старий дядька-камердинер Микита Козлов, який від самої колиски доглядав поета, об'їздив з ним усю Росію, бував і в молдавських степах, і в горах Криму та Кавказу, виряджав тепер свого Олександра Сергійовича у найдальшу путь, відкіля нікому ніколи не буває вже повороту.

*

У Брюллова в майстерні сиділи смутні його друзі, сиділи учні — Мокрицький, Сошенко, в куточку, в затінку, примостився мовчазний Тарас. Він ще соромився бувати в такому товаристві, але цінив кожну хвилину, проведену з цими людьми.

Сумні, зажурені були всі. Старші обмірковували видання повної збірки творів Пушкіна. Брюллов одразу накидав ескіз фронтиспісу: Пушкін стоїть на скелі Кавказу з лірою в руках.

— Почитайте, Аполлоне, його поезії! — попрохав Карл Павлович. Він ліг на софу, підперши голову рукою, і все дивився й дивився в одну

точку — на полум'я, що розгорялося в каміні. На каміні стояв позолочений бюст Пушкіна.

— Прочитайте його "Молитву"! Скільки думки! Кожен рядок говорить так багато і розуму і почуттям!

Мокрицький читав ще і ще, сцени з "Русалки", "Дон-Жуана".

— А тепер це, — замовляв Карл Павлович і дивився, не відриваючись, на полум'я.

— Давно, усталый раб, замыслил я побіг

В обитель дальнюю трудов и чистих нег, —

читав Мокрицький.

— "Обитель дальнюю трудов и чистых нег",— повторив Брюллов. — Ні! Я тут нічого не напишу. Я охолонув, я застиг у цьому кліматі. У нас все робиться по-чиновницькому. Пушкіну, Пушкіну, цар запропонував переробити "Бориса Годунова" на роман, на зразок романів Вальтера Скотта. НІ, я тут не виживу. А мені він запропонував намалювати взяття Казані — і як? Івана Грізного з дружиною в руській хаті на колінах перед образами, а у вікні — взяття Казані. Він скрізь накладає свою руку. Я мав сміливість заперечити. Хіба можна зайняти перший план картини холодними нерухомими постатями, а самий сюжет показати чортзна-де... Або намалювати для нього парад... Тисячу однакових чобіт... А синод шукає католицьку єресь у моїх сюжетах. Ні, я тут нічого не зроблю,—казав він у розпачі. — Пушкіна, Пушкіна убили! Він тут у мене був, сміявся за три дні до смерті. Чому я не дав йому цього проклятого малюнка? Як він хотів, щоб я змалював його дружину. "Намалюй мою Мадонну,— казав він мені. — Побачивши — навколішках сам проситимеш, вона красуня". Але я відмовився. Мені не подобалися її очі. Її змалював мій брат Олександр.

— І через неї великий Пушкін загинув, — мовив Сошенко.

Брюллов почув це і криво усміхнувся.

— Ні, не через неї. Його ненавидів цар та його кляті жандарми. Пушкін не міг вільно дихати тут, — тихо-тихо, але з якоюсь силою прошепотів Тарас, зрозумівши цю гірку усмішку Брюллова. Ці слова почув лише Сошенко і з острахом глянув на Тараса.

ЦІНА ПОРТРЕТА

Не те що за тиждень, за один день у Петербурзі погода зміниться стільки разів, що й не розбереш — чи осінь, чи зима, чи весна.

Так останнім часом і настрій у Тараса. У товаристві Сошенка, його друзів, у майстерні Брюллова він нарешті відчув себе людиною, молодою, повною сил і надій, жадоби до знань, до творчості. Він прислухався до кожного зауваження Карла Павловича і намагався в міру своїх умов виконувати все, що той радив. Він чув, як Карл Павлович, завжди радив своїм учням якнайбільше малювати з натури, вивчати живе людське тіло.

— Малюйте антику в античній галереї, — казав він, — це потрібно в мистецтві, як сіль у їжі. У натурному класі прагніть відтворити живе тіло. Воно прекрасне, тільки зумійте його показати. Вивчайте натуру, яка у вас перед очима, і прагніть зрозуміти, вивчити її в усіх відтінках і особливостях.

Але ж де взяти Тарасові "живу натуру?"

До Брюллова часто приходить натурщик Тарас.

— Справжній Антіной! — милуючися його могутньою пропорційною постаттю, каже Брюллов. — Ну, Тарасе, почнемо, благословясь!—

промовляв завжди Карл Павлович, приступаючи до нової роботи.— Ех, панове, як весело починати картину! Ви ще не відчули цього, не знаєте, як при цьому прямо груди розширяються від затриманого дихання. Почнемо, Тарасе!

Тезка Тараса Шевченка — теж з панських кріпаків — Тарас Малишев —особа, дуже відома серед старших і молодших художників. Крім того, що він прекрасний, спокійний натурщик, він "завідує" гіпсовим класом. Коли нема занять, він пускає туди і Тараса Шевченка.

Тарас Малишев із Московської губернії, з-під Ростова. Іноді вони розбалакаються вдвох, почнуть згадувати! І виходить— однакові спогади і у кріпака-росіянина і у кріпака-українця.

— Усі пани одним миром мазані, — каже натурщик Тарас Малишев.— От тільки й побачив життя з художниками. Оце люди! Приходь, Тарасе, малюй, учися! Із тебе люди будуть! Я б і тобі колись попозував, бачиш сам, як зараз ніколи. Служба! — і поділиться з Тарасом окрайцем житнього хліба, "щоб не охляв" за роботою.

Тарас старанно перемальовує гіпсові голови та фігури і просто з любов'ю ставиться до кістяка, що постійно стоїть у кутку. Тарас часто садовить його в найрізноманітніші пози. Незважаючи на всі прикрості долі, у Тараса десь у глибині все-таки заховалася добродушність і нотки гумору. Нещодавно товариші дуже сміялися, як він посадовив на стілець кістяк у позі гульвіси і так змальовував його.

Але ж товариші, молоді художники, так багато малюють саме "живої" натури. Який прекрасний портрет зробив останнім часом Мокрицький з Наташі Клодт, дочки академіка, закоханого в звірів! Навіть Брюллов сказав:

— Починаєте відчувати красу ліній, юначе.

Йому, Аполлонові, замовляють уже багато портретів. Можливо, і Тарас міг би зробити не такий уже поганий портрет.

Раптом Тарас тихо посміхається.

У неділю він одпрошується у Ширяева на Мохову, до свого пана Енгельгардта. Серед панської челяді його старий друг—земляк Іван Нечипоренко, добродушний, спокійно-меланхолійний дядько.

Будь другом.— каже Тарас Нечипоренкові, — посидь спокійно та посмокчи свою люльку. Я так тебе змалюю, вийдеш, як цяцечка, на портреті і, їй же богу, тютюну куплю.

— Бреши, бреши більше,— засміявся Іван, — як не вийду — потилицю начухраю.

Він сів, надувся, погладив вуса, поправив чуприну, на брав суворого вигляду— так, йому здавалося, вийде краще. Аж крекнув Тарас од задоволення.

— Вийде, Іване! Іван з України!

Схопив пензель — і незабаром з полотнини дивилися лукаві, хитрувато примружені дядькові очі, і був він весь, як живий — хоч візьми та помацай його міцну засмаглу руку.

Тарас не почув, як у передпокій зайшов сам пан, Павло Васильович Енгельгардт.

— Пхе, пхе, — запихкав люлькою, — перунє ясний! Малює! А подобнє, нєх мне дябли візьмуть, подобнє! (Схожий, хай мене чорти візьмуть, схожий!

) Ач який! Це ж я його вивчив, мій художник! Слухай ти, хлопе, збігай оце зараз на Фонтанку, адресу запиши, візьми фарби, пензлі, все, що там треба, і почнеш малювати портрет пані Аделі. Портрет для мене. Розумієш?

Портрет Івана не був закінчений. Проте скільки знайомих дам пана довелося відтоді малювати Тарасові. Ще б пак — "його власний художник"!

Іноді він давав за портрет карбованця, а іноді тільки гаркав і робив дурні зауваження, бо зовсім не розумівся на живопису.

Якось Тарас ніс портрет однієї з цих дам і його зупинив на вулиці молодий кирасирський юнкер.

— Ану, голубе, покаж! І це ти сам намалював? їй-богу? Скільки ти візьмеш за портрет моєї нареченої?

Тарас уже знав, скільки може коштувати ця робота, але ж хіба міг назвати він хоча б більш-менш пристойну ціну? Він радий був кожній копійці.

— П'ять карбованців! — сказав він.

Юнкер був здивований такою малою ціною, але не міг не поторгуватися. — Три!

— Нехай буде й так!

— Я живу в Гатчині. Приїдеш у неділю. Прізвище моє — Демидов.

Це було нелегко, але заробити завжди нелегко. Тарас кілька разів їздив малювати портрет нареченої Демидова. Як завжди, він сам

захопився роботою, хоча "натура" нічого цікавого собою не являла. Звичайнісінька манірна панночка. Ще й мати заважала:

— Навіщо він її робить такою блідою, хіба не можна на портреті накласти більше рожевої фарби? А цієї родимки на носику зовсім не треба робити. Ой, на портреті вона якась довгоноса!

Панночка й насправді була довгоноса, і з родимкою, і бліденька, як петербурзький ранок. Але врешті це набридло Тарасові, — він і ніс спересердя вкоротив, і щоки зробив рожевішими. Панночка була в захопленні, Демидов теж.

Тарас очікуючи дивився на наречених.

— Ах, да, гроші! Приїдеш у ту неділю!

Другої неділі Демидов пиячив із приятелями і про гроші й згадувати не хотів. Третьої — Тарас не застав його чи може просто його дядька збрехав? Раптом зустрів його на Невському, підбіг, зупинив. Демидов зміряв Тараса високо-мірним поглядом.

— Ти, хлопе, як ти смієш розмовляти так з поміщиком Демидовим? Я повідомлю твого пана!

Скільки даремно втраченого часу, праці!

Але все Тарас мусив зносити мовчки. В такі хвилини він хотів швидше повернутися на своє горище. Де там уже мріяти про друзів з Олімпу!

Він кусав губи, сидячи в своєму кутку, і проклинав усе своє життя.

І знову, як у піднесеному, так і в пригніченому настрої, не міг він малювати, а писав на клаптиках паперу сумні-сумні рядки.

За ним і застали його якось Сошенко та Мокрицький. — Ти пишеш щось? — спитав Мокрицький. — Так, вигадую собі невідомо нащо.

Мокрицький попросив дозволу взяти написане і в той же вечір знову повів розмову з Брюлловим про Тараса. При їхній розмові був і Григорович.

— Ні, людина з такими почуттями й думками не може лишатися кріпаком! — схвильовано казав Брюллов, прочитавши вірші Тараса. — Я сам поїду до його пана.

Нетерпляче чекали Брюллова Сошенко і Мокрицький. Але яким сердитим повернувся їхній маестро!

— Це найбільша свиня в торжковських пантофлях. Підіть ви самі, Іване Максимовичу,— звернувся він до Сошенка,— до цієї амфібії, і хай він визначить ціну за бідолашного хлопця.

Юнаки були обурені не менше, ніж їхній учитель. Як? Так прийняти Карла Великого? Карла Брюллова, ім'я якого тільки-но пролунало на всю Європу! Але ж як тоді він прийме непомітного, скромного Сошенка?

Вийшовши з кімнати, Сошенко замислився.

— Може, краще умовити піти до Енгельгардта старого Венетціанова?

Другого дня, увечері, Венеціанов розповів про наслідки побачення Боюллову та Сошенкові.

Пан Енгельгардт і старого добрягу Венеціанова прийняв не краще за Брюллова. Він з годину тримав його в передпокої, але старий Венеціанов бачив усього на своєму довгому віку.

— Чи мені ображатися на цього вандала-поміщика? Це було б нижче за мою гідність.

Спочатку старик завів розмову про освіту, добродійність, але "свиня в торжковських пантофлях" зареготала і одверто спитала, чого хоче від неї і він, і цей "американський дикун" — Брюллов.

— Видно, ви, Карле Павловичу, не могли з ним спокійно говорити, — усміхнувся Венеціанов, коли дійшов до цього місця свого оповідання.

— Не міг, — признався Брюллов, — спокійно говорити про куплю-продаж живої людини.

Венеціанов теж одверто відповів панові, що вони хочуть викупити Тараса Шевченка, і спитав, яка буде ціна.

— Отак би прямо й сказали! — зареготав самовдоволено пан.— А то — філантропія. Гроші й більше нічого! Моя остання ціна дві тисячі п'ятсот карбованців.

— Отак і сказав цей пан, і я згодився, — закінчив старий.

— Дві тисячі п'ятсот карбованців! — зітхнув у розпачі Сошенко.

— Не журіться, — мовив Брюллов. — Це вже другорядна справа.

Він загорівся сам, як юнак.

Якісь думки, плани вже зароджувалися в його палкій діяльній голові.

Він, мабуть, і вночі думав про це, бо о шостій годині ранку вже послав свого Лукіяна по Мокрицького.

Мокрицький звик, що його маестро може прислати за ним і о другій годині ночі, бо у нього нічниці і хочеться почитати й побалакати, і о шостій ранку, щоб поділитися якоюсь думкою чи показати надзвичайний колір неба і повітря над Невою.

Але зараз було щось важливіше. Молоді люди не знали, що вирішив Карл Павлович, але щось готувалося. Він посилав записки до Жуковського, їздив до Вієльгорського і мало непобив вірного свого Аполлона, коли той, не чуючи під собою ніг, і від радості, що готується вже щось реальне, і від весняного вітру й перших калюж усе переплутав, а головне — Жуковського покликав не тоді, коли треба. Проте Аполлон стояв перед маестро з таким комічно-розгубленим виглядом, так терпляче вислухав усе "музичне", вилите зопалу запальчастим Брюлловим, що гроза минула швидко, як і почалася, і обидва вони почали дружно й енергійно готувати мольберт і полотно для нової картини. Якої саме — Аполлон не знав і не насмілювався питати.

Другого дня Мокрицький таємниче повідомив Сошенка:

— Сьогодні в нашій майстерні з'явився ще один прекрасний твір — портрет Василя Андрійовича Жуковського, і якби ти знав, яка разюча подібність! Яка надзвичайна сила рельєфу! Ти подумай, сеанс тривав не більше двох годин, а голова здається майже закінченою.

Він не стерпів і повів друга в майстерню. Брюллова не було дома. Перед портретом у кріслі Карла Павловича сидів хлопчик Ліпін.

Це був один з тих самоуків-художників, про яких Карл Павлович подбав ще в Москві і домігся обіцянки дати їм відпускну з кріпацтва.

Приїхавши до Петербурга, Брюллов не забув про них, особливо йому подобався молодший—Ліпін. "Надішліть мені мого синочка", написав Карл Павлович московським друзям. Тепер Ліпін і жив у Брюллова.

Хлопчик зачаровано дивився на портрет і шепотів:

— Як живий... зовсім як живий.

— Киш-ш, — жартома суворо кинув Мокрицький, і Ліпін перелякано скотився з крісла і зник.

— Подивись, Іване, на ці прекрасні руки,— захоплено мовив Аполлон, — які ніжні, задумливі руки! Так і відчуваєш, що зброєю їхньою було легке перо. А очі, уста! Тільки Брюллов може написати такі живі очі людини.

І за своєю звичкою, відомою вже всім товаришам і вчителям, Аполлон натхненно продекламував:

— Воспоминание и я одно и то же,

Я образ, я мечта,

Чем старе становлюсь,

Тем я кажусь моложе.

Але ні Аполлон Мокрицький, ні Іван Сошенко не знали точно; вони тільки догадувалися, для чого взявся Брюллов за цей портрет. Про це договорилися їхні старші друзі — Брюллов, Жуковський, Вієльгорський, Венеціанов і Григорович.

Ціна портрета мусила бути ціною викупу Тараса.

"ЧАС ПРОВОДИЛИ КОНЦЕРТОМ І АКЦЮНОМ"

Чого тільки не вигадував скромний милий Сошенко, щоб тимчасом хоч трохи полегшити долю Тараса.

Аж ніяк не можна було сказати, щоб його як художника так уже цікавило сердите рябе обличчя Ширяєва, проте він взявся намалювати для нього його ж портрет з умовою, що поки не почався малярський сезон, Тарас місяць житиме у Сошенка.

Уже два роки він, як дбайливий вихователь, доглядав його, ввів у "Товариство заохочення художників", познайомив з ким тільки міг, стежив за його читанням і дивувався, як швидко вбирає в себе цей юнак усі знання, що уривками перепадають йому, з якою жадобою ковтає книжки і може вже розмовляти в колі Сошенкових друзів, як розвинена, освічена людина. Але кріпацьке ярмо ще тяжіло над ним, і він був іграшкою в руках свого хазяїна.

Хазяїн, пан Енгельгардт, бундючився і кричав:

— Навіщо мені ці художники? Захочу і продам його сусідові поміщику.

І все ніяк не давав певної офіційної згоди на викуп.

Останні події примусили Сошенка знову прохати своїх старших друзів прискорити цю справу. Знову ж таки для полегшення стану Тараса Сошенко згодився намалювати портрет жінки Енгельгардтового управителя — Прехтеля.

Білява жіночка в кучериках, фіжмах та оборочках, манірно закотивши очі, сиділа в кріслі з застиглим, як у ляльки, виразом обличчя, коли надворі почувся якийсь галас.

Іван Сошенко визирнув у вікно. Два лакеї тягли Тараса, а. червонопикий лисий Прехтель щось кричав, розмахуючи руками.

— Амаліє Густавівно, покличте, будь ласка, свого чоловіка, — тихо, але твердо вимовив Сошенко і поклав пензель на палітру.

Амалія Густавівна перелякано глянула на "пана художника", завжди такого тихого, скромного, і не пізнала його.

— Зараз, зараз! — заспішила вона і, підійшовши до вікна, закричала: — Meib lieber! (Мій милий!) На хвилинку! Що трапилося?— спитала вона, коли розлютований чоловік зайшов до кімнати.

— Це чортзна-що!—кипів Прехтель, і аж слина бризкала у нього з рота. — Цей хлоп почуває себе повним паничем. Він приходить сюди і каламутить усіх людей. Він починає казати їм про їхні права, настроює їх проти пана, проти мене, і я помітив уже, як вони починають сваволити. Я цього не допущу. Мені байдуже, що там базікають, що він художник. Зараз він хлоп, кріпак, і мусить знати своє місце. Я наказав схопити і відшмагати його на стайні різками. Я провчу його!

— Ні, ви цього не зробите! — рішуче вимовив Сошенко, сам не чекаючи від себе такого тону. — Соромтеся, кращі люди — поети, художники дбають про його долю, а ви, ви насмілюєтеся посилати його на стайню? Що ви робите? Схаменіться!

— Ну і що з того? — не вгамовувався Прехтель.— Поки що він — ніщо!

— Пані!—звернувся Сошенко до своєї кокетливої моделі. — Я звертаюся до вашого жіночого чулого серця. Ви повинні заступитися — інакше я не можу бувати у вашому домі і не приторкнуся більше до цього портрета.

Пані Амалії не було ніякогісінького діла до якогось там Шевченка, і вона не розуміла, чому "пан художник" бере це так близько до серця, її жіноче "чуле" серце ніяк не реагувало, коли на стайні карали когось із челяді. Та їй зовсім не хотілося сваритися з милим, чемним молодим чоловіком.

— Ну, mein lieber, заспокойся! — грайливою кішечкою пригорнулася вона до чоловіка. — Для мене, розумієш, для мене ти мусиш на цей раз простити цього хлопа. Я і пан художник просимо тебе. І навіщо нам псувати настрій перед обідом, коли до обіду я приготувала для тебе сюрприз, який ти найдужче любиш.

Прехтель ще упирався трохи, але не міг устояти перед чарами своєї половини і її обіднім сюрпризом. Він пішов дати наказ відпустити Тараса Шевченка.

Сошенко ледве закінчив сеанс. Руки йому тремтіли. Обідати він не лишився, посилаючися на те, що поспішає на урок. Він біг додому, до Тараса.

Сошенко ніколи не бачив його таким.

— Я підпалю пана, — казав той. — Я помщуся за себе і за всіх. Я заріжу його.

— Що ти, Тарасе, схаменись, заспокойся! — вмовляв його друг, сам украй схвильований. — Ти лише занапастиш своє життя...

— Воно нікому не потрібне, нікому! Навіщо я зустрівся з вами? Навіщо я вчуся, коли я не людина?

Він скочив з ліжка, схопив капелюх і кинувся до дверей.

— Прощавайте, Іване Максимовичу, не згадуйте лихом! — Тарасе! Постривай, Тарасе! —кричав йому Сошенко.

"Він близький до страшного діла, він може накласти на себе руки", і Іван Максимович сам побіг з дому.

Увечері він знайшов Тараса над Невою. Тарас сидів на перекинутому човні і дивився на кригу.

— Тарасе, слухай лишень мене! От тобі записка від Жуковського. Так, я бачив сьогодні Григоровича, я був у нього, після того, як ти втік від мене, мов божевільний. Він передав мені це зараз для тебе... Ну, от бачиш, потерпи ще трохи... Що пише тобі Жуковський?

— Дякую вам, Іване Максимовичу, — спробував усміхнутися Тарас. Його ніби трусила пропасниця, і зуб на зуб не міг потрапити.—Дякую святій людині Жуковському. Він, пише, що ще зовсім недовго і все буде гаразд.

— Ну, от бачиш. Ходім же додому! — умовляв Сошенко Тараса, як малу дитину.

— Ширяєв прислав Хтодота по мене, щоб уже повертався до нього... І знову в його артілі...

— Ні, ти ще підеш до мене. Ходім швиденько! Але Тарас ледве добрів до кімнати Сошенка.

— Що з тобою? Та ти зовсім хворий! Треба негайно лікаря!— заметушився Іван Максимович.

— Яка червона кімната... — уже в маренні раптом посміхнувся Тарас.

"Він марить брюлловською червоною кімнатою", збагнув Сошенко...

Вранці, коли Тараса оглянув лікар, довелося відправити його до лікарні на Літейному проспекті.

Сидячи на широкій канапі в своїй любимій позі, підгорнувши ноги, Василь Андрійович Жуковський був схожий на турецького пашу. Ще й до того попихкував тютюн з довгого-бурштинового чубука.

Він замислено дивився на зошит, який лежав коло нього. Зошит був увесь дрібно списаний, і в заголовку його стояло: "Життя художника".

Сумно було Василеві Андрійовичу перечитувати цього зошита. Цей твір написав на його прохання той бідолашний; юнак — Тарас Шевченко.

— Справжній "алмаз у кожусі", — сказав про нього Жуковський. — Як щиро описав він у цьому творі своє життя, свої поневіряння, свої прагнення і мрії.

А сьогодні заходив Григорович і казав:

— Він близький до самогубства. Молодий художник Сошенко, який бере гарячу участь у його долі, просто боїться за нього.

І тоді Жуковський написав юнакові коротеньку заспокійливу записку, а сам тепер обмірковував, як справді здійснити якнайшвидше визволення Тараса.

Великий Карл уже закінчив портрет. Граф Вієльгорський порадив улаштувати лотерею-аукціон, залучивши до цього осіб двору, з якими Жуковський, як учитель царських дітей, був близький.

Жуковський не вперше використовував своє становище і свій вплив славетного, любимого навіть "двором" поета на те, щоб поліпшити чиюсь долю, визволити когось з біди. Усім відомо було, як він завжди намагався заступитися перед царем за Пушкіна. Та не тільки для Пушкіна, свого близького любимого друга, міг вигадувати Жуковський різні способи заступництва, допомоги, на кожне нещастя він відгукувався всією своєю чутливою душею, особливо коли мова йшла про допомогу талантові.

Цей "алмаз у кожусі", кріпацький хлопець Тарас Шевченко схвилював його... Він мимоволі перенісся в далеке минуле, в своє дитинство...

Звичайно, воно ніяк не схоже було на дитинство Тараса — але, але...

... Панський маєток. Панський дім. Пан і пані Буніни, у них дорослі дочки. Усі люблять і пестять маленького Базіля — Васіньку. Панночки звуть його "братіком". Спочатку він не розуміє, чому матінкою він зве пані, потім старшу панночку-сестру,— а мамою, рідною мамою — жінку Єлизавету з красивим не російським обличчям, палкими, сумними, прекрасними очима. Ця жінка любить його найдужче від усіх, пристрасно пестить і завжди наказує любити і поважати все життя пані і панночок. Жінка ця наче не служниця в домі, у неї окремі покої, вона дивиться за господарством, але в присутності панів вона ніколи не сяде.

Її синок Васінька сидить за столом з усією панською родиною, а рідна мати Єлизавета, стоячи, слухає розпорядження.

Пан помер, коли Вася був маленьким. "Хлопець у справжньому жіночому монастирі", сміючися, каже хрещений батько Андрій Жуковський, якого хлопчик зве татом, але знає, що це не рідний тато. В домі — 15 жінок: пані, панночки, сестри, тітки, і всі пестять і доглядають ласкавого, здібного, чутливого хлопчика.

Трохи підрісши, він дізнається про дивну історію матері.

Під час війни з турками пан Бунін жартома сказав одному з своїх кріпаків, який ішов на війну: "Привези мені туркеню!" І кріпак точно виконав панське бажання. Він привіз двох молоденьких, дуже гарних туркень — Сальху і Фатіму. Обидві вони нудьгували, не могли звикнути до неволі, до морозів, до чужих людей...

Фатіма швидко померла, а Сальху зробили нянею панночок.

Старий пан закохався в неї, оселив окремо від іншої прислуги, хотів одружитися з нею, та не міг він тоді розійтися з дружиною. Стара пані мовчки горювала...

За кілька років у Сальхи, яку охрестили і дали ім'я "Єлизавета", народився хлопчик. І раптом стара пані, всім на подив, усією душею прив'язалася до цього хлопчика. його взяли в панські покої; дорослі, заміжні вже дочки возилися з ним, виховували нарівні з своїми дітьми. Він був загальним улюбленцем. Отак він і ріс в якомусь дивному незрозумілому становищі. І син і не син. І панич і не панич. Довгий час він жив у своєї дорослої заміжньої сестри в Тулі. Сестра була освічена, любила літературу, театр, і це змалку прищепилося маленькому Жуковському. Вчився він не дуже добре, за цим мало хто стежив, але дуже любив читати і рано почав писати. Дванадцяти років написав п'єсу, яку поставили "на домашньому театрі".

Здається, все у нього було, але на душі завжди був сум, жаль і співчуття до рідної матері. Таке непевне становище і дивні відносини в родині зробили його чутливим, делікатним, трохи сентиментальним.

Це позначилося і на його творчості. В ній було стільки лірики, стільки душі і серця!

Тому-то він так чутливо ставився і до інших. Він наче заглядав у серце кожної людини і бачив найтонші нюанси кожного переживання. Він добре знав, що ці переживання не менш болючі, якщо не гостріші і важчі у людей знедолених, тільки не всім їх видно.

Змалку він звик лише в поезії виявляти свої переживання, а говорити намагався про все легко, жартівливо, спокійно... Особливо тепер, у статечному віці, він знав, що так треба поводитися з усіма, далекими від справжнього життя й людського горя. Але всі близькі знали, що за жартівливою легкою формою його листів, його розмов, криється добра душа, завжди готова на будь-який благородний вчинок.

Жуковський підійшов до свого "старого друга" — так він називав свій улюблений письмовий стіл.

Трохи порозмисливши, взяв перо і папір. Він мусив написати листа фрейліні двору — Юлії Федорівні Бара-новій. Жуковський сподівався на її допомогу. Жартівливий його тон часто обеззброював найсухіших людей, давав йому змогу говорити про найважливіші речі просто і безпосередньо, а придворні жінки були завжди в захопленні від його дотепності.

Він усміхнувся добродушно — хитруватою посмішкою— і написав спочатку назву свого послання.

"Історичний огляд благодійних вчинків Юлії Федорівни та різних інших обставин, курйозних подій і особливих різних штучок.

Твори Матвія".

Матвієм він жартома часто величав себе. Самими рисочками, як мала дитина, він намалював чоловіка, що мета кімнату, а вгорі, в хмарах, жіноче обличчя — і надписав: "Це Шевченко. Він каже про себе: "Хотілось би мені написати картину, а пан наказує мести кімнату". У

нього в одній руці пензель, а в другій помело, і він у дуже скрутному становищі. Над ним у хмарах Юлія Федорівна".

Далі йшов у такому ж стилі зроблений малюнок, напис під яким пояснював його зміст: "Це Брюллов пише портрет з Жуковського. На обох лаврові вінки. Вона думає про себе: "Який цей Матвій красунь!" А Василь Андрійович, чуючи це, дякує в душі Юлії Федорівні і каже про себе: "Я, можливо, готовий бути і Максимом, і Дем'яном, і Трифоном, тільки б нам викупити Шевченка".— "Не турбуйся. Матюшо,— промовляє з хмар Юлія Федорівна, — ми викупимо Шевченка". А Шевченко, знай собі, мете кімнату. Але це в останній раз".

У таких малюночках і підписах він пише про все, що треба зробити. Юлія Федорівна повинна прискорити справу 8І збором грошей на лотерею.

"Юлія Федорівна тому так поспішає зібрати гроші, — пише він у примітці, — що Матвій незабаром поїде за кордон і мусить до від'їзду завершити цю справу. Дивна жінка ця Юлія Федорівна. Хто її не любить? Щасти їй боже, її дітям, і внукам, і правнукам. Матвій обіцяє з однією з її иравнучок потанцювати за її здоров'я качучу..."

Наприкінці листа зовсім кумедний малюнок:

"Це Шевченко і Жуковський обидва перекидаються від радості. А Юлія Федорівна благословляє їх з хмар".

Так, треба, щоб Юлія Федорівна поспішала. Жуковський знає, вона прочитає записку і скаже: Charmant! Цей незрівнянний Жуковський! Як мило, дотепно! Треба йому допомогти в цій справі якогось там Шевченка".

Опустивши руки на свого любимого "друга", Жуковський довго сидів мовчки і сумно дивився у вікно.

Потрібні були швидше гроші. Дві тисячі п'ятсот карбованців. Ціна портрета.

Ціна людини, художника, таланту.

Жуковський запечатав своєю печаткою конверт, подзвонив. Увійшов камердинер.

— Треба якнайшвидше віднести цього листа пані Бара-новій у палац. А мені—одягатися. Я їду до Вієльгорського.

Будинок графа Михайла Юрійовича, на Михайловській площі недарма називали "маленьким храмом красних мистецтв у Росії". Він справді був своєрідною живою і багатогранною Академією мистецтв, а хазяїн її — сам композитор і великий знавець музики — другом найосвіченіших, найцікавіших людей того часу.

Він був у тому колі друзів Пушкіна, в якому читав поет уперше свого "Бориса Годунова". Він розказав поетові про один випадок під час повені в Петербурзі, і Олександр Сергійович поклав це оповідання в основу сюжету свого "Мідного вершника". Михайло Юрійович стояв коло ліжка Пушкіна з його найближчими друзями в останні хвилини його життя. Своїми людьми в будинку Вієльгорського були й Жуковський, Гоголь, Брюллов, композитор Михайло Глінка і молодий гусарський поручик Мішель Лєрмонтов, натхненний вірш якого переписували в день смерті й похорону Пушкіна в тисячах примірників. За цей вірш Лєрмонтова вислали тоді ж із столиці.

Про дім Вієльгорського писали:

Всемирной ярмонкой и выставкой всесветной

Был кабинет его, открытый настежь всем.

Кто приносил туда залог мечты заветной,

Кто мысль, кто плод труда, кто приходил ни с чем,

З усіма однаково витончено чемний у поводженні, він намагався підтримати кожного. Зараз він брав гарячу участь у долі українського хлопця — кріпака Тараса Шевченка, бо для нього, як і для його друзів, доля таланту була не байдужою.

Він зустрів Жуковського по-домашньому, в халаті, високий, красивий старик з сивим волоссям до плечей.

— Карл Павлович уже чекає на вас, Василю Андрійовичу,— повідомив він, радо вітаючи гостя,—ходімо, за вечерею обміркуємо все.

З ним жила його улюблена молодша дочка Анна, або Аноліт, винятково освічена на той час і талановита дівчина/ Казали, що в неї, єдину жінку в своєму житті, був закоханий Микола Васильович Гоголь, але вона не хотіла виходити заміж і жила в батька.

Аноліт ласкаво запросила гостей до їдальні. Наскільки витонченим і цікавим було внутрішнє життя цього будинку, настільки просто і скромно тут було завжди за столом. На вечерю подали картоплю з смаженою цибулею та ростбіф, який лишився від обіду, але на це ніхто не звернув уваги, і зараз Брюллов та Жуковський за цією скромною вечерею почували себе, як завжди, в приємній, дружній, "своїй" атмосфері.

— У вас щаслива рука, Михайле Юрійовичу, — усміхаючися, казав Жуковський, — пам'ятаєте, як уперше у вас поставили "Івана Сусаніна", а тепер, дивіться, який успіх має "Життя за царя" — сам цар наказав змінити назву. Я пропоную лотерею-аукціон влаштувати у вас. Адже до вас і високі особи з охотою завітають, у вас великий прекрасний зал. Можна буде влаштувати спочатку концепт.

— Я і мій дім завжди до ваших послуг, ви це знаєте,— схилив привітно голову з хвилястими кучерями граф Вієльгорський. — Я радий буду прислужитися цій справі.

— І треба швидше, якомога швидше! — нервово заговорив Брюллов. — Портрет уже давно готовий, і нарешті ця свиня, його пан, дав згоду,— він весь час зволікав цю справу, а тепер, коли дізнався, що Василь Андрійович і ви причетні до неї,— раптом змінив політику. Треба швидше витягати людину з цього ярма.

— Бажано було б, щоб найвищі особи взяли участь у лотереї, — промовив Вієльгорській.

— Ну, цього разу мені байдуже, до яких осіб потрапить праця моїх рук — аби швидше дали гроші,—запально сказав Брюллов. Вієльгорський і Жуковський перезирнулися. Вони знали, що Брюллов, незважаючи на бажання імператора, все ж таки не починає портрета ні з нього, ні з його сімейства і взагалі тримається досить незалежно.

У середині квітня 1838 року в камерфур'єрському журналі палацу його величності, де вівся запис усіх подій і всього, що траплялося за день, було записано: "Час проводили концертом і акціоном".

І концерт і аукціон відбувалися в залі будинку графа Вієльгорського, на Михайловській площі.

На цьому аукціоні, в якому взяла участь родина царя, імператриці дістався портрет Василя Андрійовича Жуковського роботи славетного художника Карла Брюллова.

*

— А ви знаєте, чорти б його взяли,— вилаявся Брюллов,— адже імператриця дала лише 400 карбованців, мені сказав її секретар. І виграла! І тепер має такий портрет за безцінь.

— Вам шкода? — засміявся Вієльгорський.

— Що поробиш! — махнув рукою Брюллов. — Я не за неї дбав. Тільки нехай не записує цих грошей до своїх християнських вчинків. А кінець кінцем важливо, що гроші зібрані і нарешті ми визволимо Шевченка.

— Оце головне, — підтвердив Жуковський, — а на те й лотерея, аукціон. Кому як пощастить.

— Усе в нашому житті, як лотерея, — промовив Брюллов, — та ще й аукціон. Але я радий, радий за нашого Тараса!

*

Цей великий день був 22 квітня 1838 року. Напередодні Сошенко одержав від Жуковського записку: "Зайдіть завтра об одинадцятій годині до Карла Павловича й дожидайте мене там обов'язково, хоч як би пізно я не прийшов.

В. Жуковський. P. S. Приведіть і його з собою".

Худого, зблідлого після тяжкої хвороби Тараса Сошенко і Мокрицький привели до Брюллова. Схвильований, незвичайний був сьогодні Великий Карл.

— Почекаємо Жуковського, обідатимемо у мене! — мовив він.

Незабаром прийшли Вієльгорський, Григорович, Венеціанов і Жуковський. Урочистий, незвичайний, як і його супутники, Жуковський

привітався з усіма, вийняв із кишені папір, складений учетверо, і подав Тарасові.

Тремтячими руками розгорнув Тарас папір. На великому аркуші з печаткою — двоголовим орлом — збоку, рівним гарним канцелярським байдужим почерком було написано:

"Тысяча восемьсот тридцать восьмого года Апреля двадцать второго дня, я, нижеподписавшийся, уволенный от службы гвардии полковник Павел Васильевич сын Энгель-гардт, отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьева сына Шевченка, доставшегося мне по наследству после покойного родителя моего Действительного Тайного советника Василия Васильевича Энгельгардта, записанного по ревизии Киевской губернии, Звенигородского уезда, в селе Кирилловке, до которого человека мне, Энгельгардту, и наследникам моим впредь дела нет и ни во что не вступаться, а волен он, Шевченко, избрать себе род жизни, какой пожелает".

Після підпису Енгельгардта йшли засвідчення і підписи свідків.

"Свидетельствую подпись руки и отпускную, данную полковником Энгельгардтом его крепостному человеку Тарасу Григорьеву сыну Шевченке действительный статский советник и кавалер Василий Андреев сьш Жуковский".

"В том же свидетельствую и подписываюсь профессор восьмого класса К. Брюллов".

"В том же свидетельствую и подписнваюсь гофмейстер тайный советник Михаил Виельгорский",

Так, це була "Відпускна на волю"... "воля", підписана такими дорогими свідками.

— Воля! Воля!.. — ледве вимовив Тарас, побожно поцілував папір і заплакав.

І хто з присутніх міг зараз стримати сльози?

АКАДЕМІЯ!

Перед ним розкрилися двері його омріяної жаданої Академії художеств. З почуттям невимовного щастя зайшов він уперше як учень Академії до круглого вестибюлю. Як до раю вели вгору широкі сходи праворуч і ліворуч, прикрашені статуями античних богів. Він зупинився на мить, йому не вірилося. "Це ж я, Тарас, — думав юнак і ніяк не міг збагнути, — колишній замазура з брудного горища ніби на крилах перелетів у чарівні блакитні зали Академії".

З усією енергією і молодим запалом взявся Тарас до роботи. Він почував стільки сили в собі, стільки бажання вчитися, наздоганяти пропущене в панських передпокоях, на Ширяєвському горищі, на всіх поплутаних шляхах свого важкого життя.

А від кожного погляду, від кожної похвали любимого вчителя ці сили і бажання подвоювалися, потроювалися.

Тарас учився не тільки в своїй Академії. У вільні години він ходив на різні лекції до Військово-медичної академії, університету, вивчав з товаришем французьку мову, захоплювався театром, а найбільшою наукою були книги і дружба з Карлом Брюлловим.

Чим тільки не цікавився їхній маестро! В його бібліотеці на столі лежало багато книжок, що вказували на найрізноманітніші інтереси хазяїна бібліотеки. Тут були історія стародавніх і новітніх часів, і мандрівки, і романи, і книги з природознавства, і книги про новітні відкриття фізики.

А в майстерні навіть стояла електрична машина! Часто під час перепочинку Карл Павлович примушував хлопців крутити її, щоб з індуктора сипались іскри.

— А погляньте, панове, тепер на речі — які бліки! Коли я їх наношу світлою фарбою на малюнки, мені здається, що вони тріщать і блищать. А без них — яке зів'яле неживе місце!

Він інколи, як студент, сидів і слухав лекцію в Університеті. Захоплювався астрономією і радів, як дитина, коли в обсерваторії в Академії наук в трубу побачив Сатурна з його кільцем.

Жадобою пізнання він запалював і своїх учнів.

Незабутні роки Академії, роки навчання, роки щирої молодої дружби!

Тарас любив товариство, любив своїх друзів, і друзі любили його. У цьому охайно вдягненому, веселому, життєрадісному хлопцеві важко було пізнати бідака Тараса.

Скромний, спокійний Сошенко навіть дивувався такій різкій зміні і інколи докірливо дивився на Тараса, коли той у новому плащі на дрожках їхав із Мокрицьким до театру, хвилювався, щоб дістати квитки на італійську чарівницю — царицю балету Тальйоні або вирушав із своїм маестро "на біржу" — так звали вечори у братів Кукольників, де збиралися літератори, художники, де до ранку слухали чудесну музику Михайла Глінки.

Але не тільки "богемне" життя вабило його. Як він цінив спокійні, затишні вечори в "сімейних" домах! Він міг годинами сидіти із старенькою матір'ю свого товариша по Академії — Петровського, слухати її нехитрі оповідання, розважати її своїми.

Сошенко не розумів: адже Тарас був позбавлений всього цього все своє життя, і він радів, як дитина, і своїм новим знайомим, і своєму одягу, і тому, що в театрі він може сидіти в партері, а не десь у райку на контрамарку, сунуту Карташовим.

Але ж він і наполегливо працював. У малюванні не тільки Брюллов, а й інші професори Академії вже відзначили його, незважаючи на великий вплив романтичної школи Брюллова. Палко закоханий у Карла Великого, в свої малюнки, він вносив І щось своє, своєрідне, властиве лише йому, риси реалізму, життєвої правди. Він починав уже критичніше ставитися до поглядів старших друзів. От наприклад, Василь Андрійович Жуковський привіз із Німеччини великий портфель естампів Корнеліуса, Генріха Геса, інших живописців мюнхенської школи. Жуковський почав захоплюватися творами цієї школи і навіть сказав:

— У тебе, Карле Павловичу, надто все земне, надто матеріальне, а тут, погляньте, скільки божественного, ідеального.

— Василю Андрійовичу! — не стримавшись, вигукнув Тарас.—Та це ж вони наче охлялі — і мадонни і херувіми, а довгі які, а неживі.

Карл Павлович задоволено підморгнув учням, йому подобалось, що Тарас сміливо критикує закордонних майстрів. Та це ж просто колекція ідеальної потворності, —продовжував підбадьорений Тарас. — Ви пробачте, Василю Андрійовичу, хіба ж можна тепер, у наш час, так малювати, якісь мученики і мучениці! Це ж крок назад до середньовічного Гольбейна, Дюрера! А погляньте сюди, — він показав рукою на полотна і етюди Брюллова. — Оце мистецтво, що живе і всміхається до всього живого!

Лагідний Жуковський не чекав такого нападу.

— О, ви всі просто зіпсовані учні Карла Павловича,— замахав він руками.

— Які, сподіваюсь, перевершать свого вчителя, — засміявся Карл Павлович. — На Тараса я покладаю великі надії, у ньому є щось своє. От у мене в молодшому класі починає вчитися один хлопець, Федотов,— теж цікавий! Ні, Василю Андрійовичу, хай вони будуть ближче до життя, до земного.

Так, Тарас був ближче до життя, ніж його вчителі.

Дивлячись на Тарасову картину "Хлопчик, що ділиться милостинею з собакою", глядачі говорили: "Звідки в цьому молодому художнику стільки мудрості, стільки глибокого розуміння життя?"

Адже не всі знали, який важкий шлях пройшов цей хлопець з сірими живими, жадібними до знання очима. Недарма Брюллов виділив його з усіх своїх учнів, і тепер уже чи не більше за Аполлона Мокрицького Тарас був своєю людиною в "портику" Великого Карла.

Які чудові вечори проводили вони там!

— Ну-с, молоді люди, — звертався до них Карл Павлович. — Звольте доповідати, як провели сьогодні день?

— Надзвичайно, відповідав захоплений Мокрицький.— Удвох з Тарасом ми ходили сьогодні до Ермітажу. Я ніколи не мав такого задоволення, як сьогодні.

— Оце добре, — похвалив маестро. — Художникам слід ходити до Ермітажу частіше, ніж на пошту. Треба вдивлятися, треба звикати до речей першокласних майстрів.

Молоді люди, підштовхнувши один одного, сідали задоволено на краєчок червоної канапи, де лягав у своїй любимій позі маестро. Вони знали, що зараз почнеться найцікавіша своєрідна лекція.

— Я найвище ставлю Веласкеза, Корреджіо, Рубенса, Ван-Дейка. Чи звернули ви у Веласкеза увагу на надзвичайну ліпку, правду колориту, м'якість тіла і характер виразу? Його майстерність володіти пензлем незрівнянна. У нього свіжість і соковитість живопису, яка обов'язково зникає при повільній, несміливій, копіткій роботі. Люблю я Веласкеза.

А Корреджіо? Він почував божественну гармонію в колориті і таку грацію рухів і експресію, таку тонкість ліній малюнка, що, здається, його твори писані рукою янгола...

Як любили хлопці ці несподівані характеристики! Карл Павлович захоплювався і говорив далі:

— Рубенс молодець, він не прагне подобатися і не намагається обманути глядача правдоподібністю, а просто пишається від того, що багатий, прибирається пишно і красиво, бо це йому до лиця; багатий, розкішний і люб'язний, а це не всім щастить. Не завжди він строгий до істини, від того,

Що вигадливий та примхливий, від того, що багатий, а багатство і мудрість, як відомо, рідко поєднуються. Чи не правда, в його картинах розкішний бенкет для очей! Та у багатія на бенкетах їж-пий, тільки розуму не пропий! Співай, танцюй, гуляй, а додому прийшовши, бенкетів не починай, а то і розум проп'єш або з торбою по світу підеш — і буде бенкет твій схожий на поминки, де звичайно шлунок усміхається, а уста плачуть. Дивіться, у Рубенса бенкетуйте, та з ним не тягайтеся і його не наслідуйте... От Ван-Дейк — побенкетував у Рубенса — і досить. Обмежив свої витрати, жив розумно, чесно, для втіхи і користі інших. Таке життя і вам, товариші, раджу брати за зразок. Молодець! Спасибі йому, добрій людині!

Тарасові найбільше до душі був Рембрандт. І про нього говорив немало Брюллов.

Вже заходила ніч, а молоді люди ніяк не могли покинути свого маестро, який був хаме у настрої.

— Ви не повірите, — ділився він своїми найглибшими думками, — як важко створити справжню, хорошу річ. Важко кораблю боротися з хвилями у відкритому морі, зате йому ввірені сотні життів людей. А після щасливого плавання зустрінуть його пострілами гармат, радісними вигуками і урочисто введуть у порт, де він спочиватиме до нового плавання. Так і художник із новою картиною.

Але коли маестро вже зібрався лягати спати, він не відпустив хлопців.

Ще Тарас мусив почитати вголос переклад нового французького романа Гюго — "Собор Паризької богоматері", ще Карл Павлович розповідав про свої подорожі по Італії, по Греції і, розвеселившися спогадами, почав перед Аполлоном і Тарасом показувати не лише людей, а навіть тварин. З надзвичайною жвавістю схоплювався він з канапи, скручувався на килимі на підлозі і удавав цуценя, яке спить на соломі. Хлопці сміялися так голосно, що камердинер Лукіян вбіг до кімнати — що трапилося?

От через цю жвавість, безпосередність і був усім милий їхній маестро, а Тарасові особливо через свою незалежність і волелюбність.

Тарас знав, шо імператор Микола давно хоче мати свій портрет пензля Брюллова. Брюллов довго зволкав цю справу. Нарешті призначив сеанс, почекав кілька хвилин і поїхав з дому, наказавши своїм домашнім:

— Якщо приїде цар, передайте йому, що я чекав його, а знаючи його акуратність, певен був, що він не приїде.

Цар приїхав через двадцять хвилин. Йому точно передали, як наказав Брюллов.

— Який нетерплячий чоловік! — процідив цар незадоволено крізь зуби і більше не приїздив і не згадував про портрет.

Але навіть Тарас і Мокрицький, звичні до витівок свого маестро, були приголомшені, коли до Академії приїхав цесаревич і зайшов до "портика". Брюллов навіть не вийшов, а послав до нього своїх учнів — Тараса Шевченка і Мокрицького.

Молоді художники водили цесаревича по майстерні, показуючи картини, трохи хвилювалися, що Брюллов може буде чимсь незадоволений, але все вийшло для них гаразд. Брюллов був радий, що хлопці виконали все за нього, а вони душилися від сміху, згадуючи цей пишний візит.

Тараса захоплювала така волелюбна незалежність його Великого Карла. Брюллов демонстративно не носив жалувані йому нагороди, він не захотів очолити офіційний, керований Миколою I напрямок у мистецтві.

Це місце посів художник Бруні.

— Як він змінився, — казав Карл Павлович, — адже він був колись передовим художником, здавалося — він ламатиме академічні традиції, а тепер він дуже далекий від життя, від натури. Він хоче підтримати своїми картинами самодержавство і церкву. Ви вже бачили "Мідного змія"?

— Аякже! — відгукнувся Тарас. — Це просто натовп грубо підмальованих акторів та акторок. Хоч картина й колосальна, та враження ніякого.

— Суха, холодна картина,—підтвердив і Мокрицький.— У ній відчувається якась сліпа віра в страшну божественну силу, без краплини людського розуму. Містика і більше нічого!

— Хіба можна її порівняти з "Останнім днем"!.. —сказав Тарас уже наодинці товаришам. — А ще хотів нашого Карла затьмарити!

— Цареві-то він, правда, більше догодив! — зауважив Сошенко.

— Але не нам! Не нам!—засміявся Тарас, обіймаючи товаришів.

— От ще приїде мій друг Вася Штернберг, — казав Мокрицький Тарасові, — тоді зовсім нам з тобою буде добре.

— Коли б швидше приїхав Вася Штернберг, — заклопотано казав Сошенко. — Я тоді спокійно їхав би вже з Петербурга.

Він збирався повернутись на Україну, бути вчителем малювання. Та йому хотілося до від'їзду влаштувати, щоб Тарас жив з його другом Васею Штернбергом.

Про Штернберга Тарас чув від Брюллова і від інших художників. Він знав, що Штернберг поїхав на Україну писати етюди, і чекав його з нетерпінням. Сошенко писав і Штернбергові про Тараса.

Несподівано вночі хтось постукав і зайшов у кімнату. Він ще не встиг себе назвати, як Тарас спитав:

— Штернберг? Вася Штернберг?

— Він самий! — засміявся хлопець з кругловидим по-дитячому привітним обличчям. І Тарас кинувся йому на шию.

— Ви ж з України! Друже мій! Ну, кажіть, де ви там бували, що привезли з собою? Я ж не був там багато-багато років...

Він допоміг юнакові скинути важку теплу шубу, розмотати шарф.

— Я закоханий в Україну! — казав Вася Штернберг. — Я не міг одірватися від її м'яких, ніжних краєвидів.

Тарас одразу хотів напоїти приїжджого чаєм, і поглянути малюнки, і вислухати все про далеку Україну, і, як це буває в час зустрічі друзів, вони відразу почали розмовляти і забули про чай, про вечерю.

Дружба, взаємна любов і довір'я народилися з першої ж хвилини.

— Ви не уявляєте, яка в мене була чудесна подорож,— розповідав Вася Штернберг. — Майже ціле літо я провів з Михайлом Івановичем Глінкою в Качанівці, у пана Тарновського. Ви ж знаєте Михайла Івановича?

— Так, я бачив його вже кілька разів у Карла Павловича, у Кукольників. Карл Павлович його дуже любить і поважає.

— Його не можна не любити! А його музика! Адже він геніальний! Це ж перший російський композитор, який створив таку величну річ.

— Я дуже люблю і цю оперу і всі його музичні речі. Ми з Карлом Павловичем багато разів слухали оперу на театрі.

— А зараз він творить не менш прекрасну і визначну— "Руслана і Людмилу" Пушкіна. Він говорив, що це була ще мрія Олександра Сергійовича зробити лібретто для опери Глінки. Яка шкода, що він сам не встиг! У Качанівці Миколі Маркевичу доводилося дописувати слова лібретто. Скільки прекрасних арій, хорів народилося там на моїх очах. Це було божественно!

— А як опинився на Україні Глінка?

— Він поїхав набирати співаків для придворної капели. О, який там співучий народ! Солов'ї! А скільки справжніх солов'їв я слухав весною в

прекрасному качанівському парку. — І раптом Вася зніяковів і замовк. Якась тінь набігла на його ясне обличчя, ніби з качанівськими весняними солов'ями було зв'язане ще щось — і смутне і прекрасне.

Тарас, чуйний і делікатний, помітив це, але Вася струснув волоссям, наче відігнав від себе спомини.

— Михайло Іванович вивіз звідти напрочуд голосистих хлопчаків. Він їх звав "малютками" і возився з ними надзвичайно. Він завжди готовий був розцілувати такого "малютку", коли той виводив "ля" або навіть "сі". Інколи він сідав за рояль і награвав різну нісенітницю, а хлопчаки враз повторювали це своїми чистими дискантами та альтами. Але от з ким ви. повинні обов'язково познайомитися — з Семеном Гулаком-Артемовським! Ну і бас, я вам скажу, ну і голосина! Якої краси! Я переконаний, що весь Санкт-Петербург буде переможений ним. А що за людина! Весела, добродушна, товариська. Він не хотів їхати до Петербурга. Каже: "Я там занудьгую, звик я до привілля!" Товариші з Київського хору, де він співав, усі плакали, як малі діти, коли він із Глінкою від'їздив. Обов'язково, обов'язково підемо послухаємо його. Він уже тут, у Петербурзі. Як він співає народні українські пісні! Вся природа України встає перед тобою, запорозькі козаки оживають. Глінка спеціально для нього написав кілька речей. Між іншим, поклав на музику вірші поета Віктора Забіли "Не щебечи, соловейко", "Гуде вітер вельми в полі" та інші. От ще веселий чоловік цей Віктор Забіла. У нього талант перевтілення. Дивишся на нього, і раптом перед тобою якась скнара-старуха, а за мить —козак напідпитку, а ще за мить — сліпий лірник... Але я вам хотів розповісти про "Руслана і Людмилу". Ми часто за північ засиджувалися в оранжереї, де жив Михайло Іванович. А моя резиденція був "ліхтарик" — от погляньте на малюнок, — Вася дістав з чемодана портфель і швидко знайшов потрібний картон. — Це етюд, а картину я подарував Михайлові Івановичу.

Оце я сиджу за мольбертом, оце Михайло Іванович, а оце Маркевич пише слова до лібретто. Він історик України, Маркевич, етнограф, разом з Глінкою закінчив пансіон. І з ним я вас обов'язково познайомлю.

— Ви там дуже добре провели час, у цій Качанівці, як я бачу, і дуже плідно. Он скільки зробили! — зауважив Тарас.

— О, так! Глінка казав, що він ніде ще не працював з такою охотою, як на Україні. Він прислухався до пісень дівчат, старих лірників. У пана Тарновського непоганий свій оркестр, і там виконували все, що Глінка вже написав для "Руслана і Людмили". А знаєте, замість дзвіночків, його помічник Палагін бринів кришталевими чарочками — і виходило чудово!

— А хто цей пан Тарновський?

— Як вам сказати? Дуже багатий дідич — 9000 кріпаків, величезний маєток, палац. Я б не сказав, що сам розуміється в мистецтві, але любить "покровительствовать". Йому було приємно, що Глінка гостює у нього, що придворна капела співатиме спочатку в його церкві, в його залі. Та він буває сам часто в Петербурзі, і я вас введу в його дім. Він любить мистецтво.

— Він старий?

— Не дуже, років під п'ятдесят.

— Є діти?

— Ні, нема, але у нього живуть його племінниці... дівчата... — Вася знову раптово засмутився й замовк.

— І племінниці теж бувають у Петербурзі?—наче нічого не помітивши, спитав Тарас.

— Не знаю, чи приїде цієї зими, — сказав Вася. — Він так і сказав "приїде" а "не приїдуть", бо перед очима була лише одна з племінниць...

Вони говорили, говорили без кінця, нарешті на півслові голова Штернберга схилилася на подушку Тарасового ліжка, де він сидів, і юнак заснув міцним сном, з усмішкою на устах.

"Є на світі такі щасливі люди, — думав Тарас, дивлячись на одверте, щире Васине обличчя. — Їм не потрібна ніяка рекомендація. Не встигнеш і отямитись, а стаєш уже з ним рідним, без найменшого зусилля з твого боку. А є й такі найнещасніші люди, з якими з семи пічок хліба з'їси, а все-таки не дізнаєшся, що воно таке — людина чи амфібія? Подалі від таких!" Він одразу відчув, що Вася Штернберг саме належить до першої категорії.

Тарас раптом усміхнувся, схопив олівець і накидав портрет несподіваного друга.

Вони стали жити вкупі. Саме з Штернбергом потоваришував Тарас найдужче може й тому, що зустрівся з ним уже вільним і почував себе з ним рівним.

— А як закінчимо Академію, — захоплено казав Тарас,— поїдемо на Україну.

— А за кордон? — питав Штернберг.

— Ой, за кордон треба, і яка охота! Але спочатку на Україну. Змалюємо все її життя, наші річки, гаї, наших людей, картини з історії. І знаєш, треба поширювати гравюри, тоді ж усі люди, в кожній хаті, зможуть знайомитися з високим мистецтвом живопису.

А поки що вчилися, бігали на лекції, інколи підробляли, малюючи портрети, ілюстрації до журналів, інколи сиділи без грошей, інколи справляли свята з будь-якого випадку, наприклад, купівлі... лампи! Веселе було свято на честь лампи.

Про цю дешеву, звичайнісіньку лампу довго мріяли і Тарас і Штернберг. Нарешті, одержавши гроші за роботу, купили-таки лампу, урочисто принесли додому, і так кортіло їм спробувати її, що запалили її серед білого дня. Сіли поважно і серйозно один проти одного (лампа на столі посередині) і вдавали, що без цього світла читати не можна.

— Чи ви здуріли, хлопці? — засміявся їхній товариш по Академії, Петровський, зайшовши до кімнати.

— Бачиш, лампу купили! — сказав з дитячою погордою Штернберг.

— Ну, то треба покропити, якщо таке свято! — загомонів Петровський.—Хлопці, не відкручуйтеся.

— Воно й правда, треба! —згодився Тарас.

— А гроші ще лишилися?—спитав хазяйновито Штернберг.

І гроші і харчі в них були по-студентському спільні. Тарас вивернув кишені.

— Чорт ма! — зітхнув він. — На самий чай та сухарі вистачить.

— Ну, прощаю на сей раз — питимемо чай з сухарями та з твоїми, Тарасе, піснями.

Усі знали, що Тарас любить музику, співи.

Так весело відсвяткували придбання лампи.

На жарт, на різні витівки хлопці були мастаками. Петровський, який жив у дворі Академії, саме працював над картиною "Агар в пустині". Він

умовив позувати йому тихеньку скромну дівчинку — дочку сторожа, але потрібні були крила, крила для янгола, який з'являється до Агар.

— Треба купити гусака, — вирішив він. — Гусяче крило буде за модель.

Тому що грошей не було, Петровський одяг шинель і поплентався в другий кінець міста до матері по карбованець.

Але ж друзі — в тому числі Тарас — вирішили, що це буде несправедливо: купувати гусака, коли всі сидять без копійки. Карбованець був негайно конфіскований, і на столі з'явилася вечеря.

— Розбійники! — патетично підіймав угору руки Петровський. — Де я тепер візьму янгольські крила? Я своєчасно не здам програму.

— Почекай, — раптом збагнув Тарас. — Зараз будуть тобі янгольські крила.

За кілька хвилин він з'явився, ховаючи під полою плаща здоровенного гусака. Гусак бився величезними крилами і витягав шию. Та шию бідолашному негайно скрутили і білі крила відрізали.

— Чим тобі не янгол! — сміявся Тарас, начепивши собі крила на плечі.

— Та де ти його взяв? — допитувалися хлопці. — А там, за садком Академії, пасуться багато. — Та то ж комендантові!

— Ну, бог з ним, поквитаємося.

Другого дня, одержавши гроші в журналі за ілюстрації, Тарас урочисто поніс карбованця за гусака комендантові і віддав з таким

чемним поклоном, що той не встиг і розсердитися. Та й чого було сердитися, коли карбованець — цілком добра ціна — був у нього в руці.

Академія, лекції, робота, товариські вечірки, зустрічі з старшими друзями — Брюлловим, Жуковським, Вієльгорським, Григоровичем, Гребінкою, нові знайомі — це були щасливі, світлі роки життя Тараса.

Тепер він сам був на Олімпі, поряд з ними, своїми друзями. Та ні! Для нього це не був Олімп. На цю гору він піднявся з самого низу, шлях був важкий, невторований, і зійшовши на гору, він не забув його. Навпаки, з гори він побачив далеко більше, ніж усі його друзі, його вчителі, бо крім того чистого знання науки, мистецтва, літератури, що мали вони і передавали йому,— озброєний цим, він ще дужче зрозумів, ще яскравіше бачив страшні контрасти життя і не міг байдуже ставитися до цього, йому мало було відтворювати це в лініях і фарбах. Його енергія, сила протесту жадала іншого виходу. І не в живопису, а в творчому слові він відчув найбільшу свою міць.

КОБЗАР

Десь там на Україні його рідні брати й сестри... Як давно він їх не бачив!..

"Микито, рідний брате!" пише ввечері, залишившись на самоті, Тарас листа в далеку Кирилівку. Як живуть вони —питає, просить писати.

"... А тепер про себе скажу от що: слава богу милосердному, живий, здоровий, учуся малювати. Коли трапиться — заробляю гроші. Оце на тім тижні заробив трохи, то й тобі посилаю 25 карбованців. А коли буде більше, то й ще пришлю. Так от, бач, живу, учуся, нікому не кланяюся...

Велике щастя бути вільним чоловіком. Робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить. Поклонись усім родичам від мене, а надто дідові, коли ще живий, здоровий. Скажи, нехай не вмирає, швидко побачимося. Поцілуй

брата Йосипа, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, та скажи, будь ласка, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй що-небудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю — поки що, а то я буду присилати їй окремо, коли трапляться у мене гроші".

... Маленьке сліпе дівча—сестричка Марійка, наче простягає до нього замурзані худенькі рученята. Він завжди жалів її, коли щастило заробити якогось п'ятака, купував цукерку чи бубличка... Метка Яринка, вірний друг дитинства, кучерява, ясна, наче сонечко, Оксаночка. Які вони зараз? Що з ними?.. Що може бути з ними, кріпацькими дівчатами? Хіба змінилося що в Кирилівці?.. Бур'яни, як хащі, коло першої його школи... Скільки разів ховався він там від п'яного дяка. Останнім часом щоночі бачить їх уві сні — братів, сестер, рідну Кирилівку.

Тарас тяжко зітхає.

"... Та, будь ласка, пиши мені по-нашому... Та нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами..."

...Ні, ні на одну хвилинку не забуває він, уже вільний, що вони ще нещасні кріпаки. Ні на одну хвилинку не забуває він далеку Україну. Безмежні широкі степи. Прекрасна Україна в усій своїй задумливій красі. Білі хатки понад ставами, понад річками. Але скільки горя, скільки сліз у цих хатах!

Красуні-дівчата розцвітають, як польові квіти, а що чекає їх, крім недолі, наруги, безпросвітної праці, приниження. Так було з матір'ю, з милою сестрою Катрусею, її подругами.

Перед очима високі могили, свідки далекої старовини, повстань гайдамаків, селян за волю. Тільки сліпі кобзарі співають про них засмученим знедоленим людям.

Тараса охоплює якесь невідоме хвилювання.

Замислений, відчужений від усього, сидить він у своїй кімнаті "під небесами" з напівкруглим вікном, з мольбертом і стареньким стільцем-калікою. На столі розкиданий його інструмент художника — пензлі, фарби, ескізи, етюди і багато паперу, списаного дрібним, нерозбірливим почерком.

Він знає, що треба малювати, треба наполегливо працювати над новою академічною програмою, але він не може стримати себе, він кидає початий малюнок і схоплює шматок паперу, а коли нема під рукою чистого, він пише на клаптичках, де трапиться, навіть на шпалерах, те, що вилилося несподівано в його голові.

Високії ті могили

Чорніють, як гори,

Та про волю нишком в полі

З вітрами говорять.

Йому хочеться написати про все, що він згадує, про що думає, переживає:

За цим ділом застає його знову Сошенко.

— От послухай, Соха, — захоплено зустрічає його Тарас, — от послухай, що я написав:

Нащо мені чорні брови,

Нащо карі очі,

Нащо літа молодії

Веселі, дівочі?

— Та одчепись ти з своїми нікчемними віршами, — зневажливо каже Сошенко. — Чом ти справжнього діла не робиш? Як у тебе програма посувається? Тарас чухає ніяково потилицю.

— Соха, я задумав написати велику поему — про дівчину, яку обдурив москаль-панич, як її з дому вигнали, як вона з дитиною поневірялася...

— А хто малюватиме за тебе? — перебиває його Сошенко.— Кинь, Тарасе, ці дурниці!

Тарас мовчав. Ні, він не міг кинути. Все частіше й частіше брався він за перо. Це було його найсильніше покликання, дужче над усе.

Воля, яку він нарешті мав, дарувала йому і велике натхнення і силу слова.

Те, що лише прокидалося в ньому, коли він у Літньому саду, білими петербурзькими ночами пробував писати свої перші вірші, тепер прорвалося, як весняний стрімкий потік.

Він ними, своїми рядками, виклик кидав.

Затоплю недолю

Дрібними сльозами,

Затопчу неволю

Босими ногами!

Тоді я веселий,

Тоді я багатий,

Як буде серденько

Поволі гуляти!

Він таки написав задуману поему. Звичайна історія, така, які часто траплялися у нього на очах, виросла в глибоку трагедію дівчини з народу, трагедію матері, трагедію дитини, покинутої батьком.

Він усім серцем ставав на її захист, протестував проти брехливої моралі та кріпосницьких звичаїв. Він обурювався з недостойної поведінки людей.

Кого бог кара на світі,

То й вони карають...

Люди гнуться, як ті лози,

Куди вітер віє.

Сиротині сонце світить,

(Світить, та не гріє), —

Люди б сонце заступили,

Якби мали силу,

Щоб сироті не світило,

Сльози не сушило.

Він писав і не знав, що тисячі жінок поливатимуть сльозами його щирі, його гнівні рядки, його "Катерину".

Це був один із перших його великих творів — поем.

"Я присвячу свою "Катерину" Жуковському, — подумав Тарас, — на пам'ять про незабутній день мого визволення, в подяку за його участь та співчуття".

Чому саме Жуковському цей, а не інший твір присвятив Тарас?

Штернберг якось розповів про дитинство Жуковського, і саме йому захотілося присвятити цю поему про знедолену жінку, про матір і дитину...

Він писав ще й ще, наче він тільки вчора приїхав з України і не розлучався ніколи з її знедоленим людом, жив його болем і його сподіваннями. І до них, темних, забитих закріпачених бідняків, звертав він свої слова. До рідної України писав він:

Думи мої, думи мої,

Квіти мої, діти!

Виростав вас, доглядав вас

Де ж мені вас діти?..

В Україну ідіть, діти!

В нашу Україну,

Попідтинню сиротами,

А я — тут загину.

. . . . . .

Привітай же, моя ненько!

Моя Україно!

Моїх діток нерозумних,

Як свою дитину.

Тарас завжди цікавився історичним минулим України. В друкованих джерелах про це було мало, і не завжди вони вірно освітлювали події та аналізували їх.

Та багато чув Тарас у дитинстві від старого діда Івана, чув співи — думи сліпих кобзарів, і в уяві його малювалися романтично забарвлені картини героїчного минулого, боротьби українського народу за волю. Так народилися у нього невеличкі поеми "Іван Підкова", "Тарасова ніч". Але він не тільки милувався минулим, не тільки старе його захоплювало; в кожному творі він болів і страждав за те, що робиться сьогодні — це відрізняло його твори від спокійних споглядальних віршів інших поетів.

Останнім часом Тарас часто бував у Євгена Павловича Гребінки, брав у нього українські книжки Котляревського, Квітки-Основ'яненка, але сам довго не признавався йому, що він пише.

Якось повернувся від Гребінки схвильований, радісний.

— Що з тобою? — спитав його Вася Штернберг, милий друг-товариш. Недарма їх з Тарасом студенти Академії прозвали "Кастор і Полукс". Вони і жили разом. — Портрета хтось знову замовив?

— Ні,—червоніючи відповів Тарас.— Умовляє Гребінка книжку видати. Ті вірші, що от я писав. Читав, хвалив Гребінка.

Це він сказав надто скромно про себе. Він сам ще не розумів, що сталося. Мало сказати "хвалив". Гребінка і його знайомі трохи не плакали, читаючи палкі, щирі рядки. Вони не умовляли, як Сошенко, "не забувати малювання", для них ясно було, що Тарас насамперед — поет, поет, якого ще не було на Україні.

Євген Павлович радів.

— Давайте усе, усе, що ви написали. Я допоможу одібрати, привести до ладу, — казав він. Гостинний і привітний Євген Павлович до всіх ставився доброзичливо, а до Тараса, як до свого земляка, особливо. А тепер він відчував, що Тарас—поет, який обжене їх усіх у літературі.

Майже всі свої твори Тарас присвятив своїм друзям. Так, "Перебендю" — про народного співця-кобзаря — Євгену Павловичу. "Івана Підкову" — любимому Васі Штернбергу, "Тополю" — старенькій матері свого товариша, художника Петровського, яка приголубила Тараса, такого чулого на ласку.

Він одібрав для збірки елегію "На вічну пам'ять Котляревському", який нещодавно помер, і послання "До Основ'яненка". Прочитавши їх, Гребінка зрозумів, як глибоко і вимогливо ставиться молодий Тарас до української літератури, до українських письменників. Для Тараса література була не розвага, не насолода, він вимагав від неї щирої правди для народу. Але всієї сили і значення Тарасових поезій не міг ще збагнути й Гребінка.

— Як ти назвеш книжку? — спитав Штернберг. Тарас замислився. Перед очима постала картина... Цвинтар, могилки. На могилці старий сліпий кобзар співає пісні, а люди слухають уважно і, затамувавши подих, слухає мале білоголове хлоп'я.

Кобзар... Хай буде "Кобзар". Так, друже? А ти намалюєш його.

Штернберг любив Україну, відчував, як справжній художник, її природу. Він міг намалювати одне дерево похиле, один млин старий або пару волів круторогих, але так намалювати, щоб відчувалися за цим безбережні степи і вся поезія рідної країни. Недарма, оглядаючи ескізи, які він з України привіз, Великий Карл розцілував його і сам мріяв поїхати на Україну, пожити десь на березі Дніпра.

І Штернберг намалював для першої книжки свого друга Тараса малюнок. Сидить старий сліпий кобзар на призьбі, кобза коло нього, дивиться уважними очима мале хлоп'я в брилі.

— Дякую тобі, друже, — мовив Тарас і міцно обняв приятеля.

Довго мовчки дивився на малюнок. Нагадував він йому його дитинство і столітнього діда Івана, і його самого, жвавого, цікавого до всього, хлопця.

*

Перша книга! Перший "Кобзар"! Як нетерпляче чекає його виходу Тарас. Ех, шкода, нема Штернберга! Повесні обнявся з ним Тарас востаннє на набережній Неви, стояв довго, поки той зійшов на пароплав, з ним ще знайомий художник-мариніст Айвазовський — поїхали щасливі до Італії.

— Не забудь мене, Васю! У "Кобзарі" був вірш на чотири рядки:

На незабудь.

В. І. Штернбергу

Поїдеш далеко,

Побачиш багато;

Задивишся, зажуришся, —

Згадай мене, брате!

Вася махав із палуби шляпою, кричав:

— Кінчай Академію! Чекатиму тебе в Римі! Надішли "Кобзаря" одразу, як вийде! До побачення, Тарасику!

До побачення! Звичайно до побачення. Тоді гадалося — побачаться ще і в Римі, і на Україні, і в рідній Академії в Петербурзі.

Тарасові здається, ніхто не замінить Васю. То була така безтурботна, захоплена молода дружба! Хоча останнім часом коло знайомих дуже поширилося. Тарас почав більше зустрічатися з літераторами. У Петербурзі були на той час різні гуртки, літературно-музичні салони. Збиралися у старого графа Вієльгорського, у медальєра графа Федора Толстого, у Кукольників, у редактора "Художественной газети" Сгруговщикова. У декого з них були спеціально визначені дні на тижні, а то й просто збиралися вечорами. Молодше покоління любило збиратися у Панаєва, у найгостиннішого серед літераторів — Євгена Павловича.

У Гребінки Тарас познайомився з Панаєвим та іншими літераторами, що друкувалися в "Отечественньїх записках", "Современнике". Тут на вечорі вперше почув він про Бєлінського, талановитого молодого

критика, про якого моторний, живий Панаєв говорив із надзвичайним запалом.

Справді, статті його привертали увагу всіх, хто більш-менш цікавився літературою.

— Ми таки перетягли його до Петербурга з Москви,— задоволене казав Панаєв.— Для російської літератури почнеться нова доба. Звичайно, визнані петербурзькі знаменитості звисока дивляться на нього, звуть студентом-недоучкою. Але ви знаєте, навіть Пушкін цікавився його думкою,. а Бєлінський був тоді ще зовсім молодим.

Тарас побачив Бєлінського на вечорі у Струговщикова. Взагалі, то був чудовий вечір у квітні 1840 року.

Зібралося багато знайомих і, звичайно, Великий Карл. Скільки карикатур намалював він у той вечір з Глінки! "Глінка на балу в Смольному інституті", "Глінка "обожаемый", "Глінка, що співає без голосу і без фрака" (Це вже, звичайно, коли лишились тільки свої!), "Глінка в захопленні від своїх творів", "Глінка замислив нову оперу" і так без кінця. І Брюллов і Глінка були в ударі — але не з самого початку...

Мета вечора — послухати приїжджих музикантів Дрейшока і Стера. Приїхали брати Кукольники, Федір Толстой, Одоєвський, Панаєв, скульптор Яненко ("завжди П'яненко", як його звали), Сологуб, Микола Маркевич, з яким Тарас уже добре був знайомий. Прийшли ще художники й літератори.

Зайшов чоловік років 32-х, худорлявий, блідий, з строгим обличчям.

— Це Бєлінський, — сказав Маркевич Тарасові. Бєлінський довго сидів мовчки, осторонь; та його втягли в розмову Сологуб і Панаєв. Тарас не наважувався заговорити, але йому дуже хотілося послухати, про що вони говорять.

До Тараса долинула фраза Бєлінського:

— Якщо у мистецтва відняти право служити громадським інтересам — це значить не возвеличувати його, а знищувати. Це ж позбавить його живої сили-думки, це ж значить зробити його забавкою гультяїв.

Тарас присунувся ближче. Ця думка, висловлена переконливо і твердо, одразу захопила його.

"Я тепер не промину в журналах жодної статті Бєлінського", подумав Тарас.

Заговорили про Лєрмонтова — справа з його дуеллю тільки-но нашуміла в Петербурзі.

— Знову його, бідного, в заслання на Кавказ, — зауважив Панаєв. — Ви бачилися з ним недавно, Віссаріоне Григоровичу?

— Так, я був у нього в ордонанс-гаузі, коли він сидів там за цю дурну дуель. Тепер він на мене справив зовсім інше враження, ніж раніш.

У суворих сірих очах Бєлінського щось потепліло.

— Це буде другий Пушкін!—зауважив хтось.

— Скоріше Байрон!

— Ні, — заперечив Бєлінський. — Це не Пушкін і не Байрон! Це — Лєрмонтов. Навіть тепер, коли він ще такий молодий і тільки почав свій літературний шлях, він зробив так багато, а скоро ім'я його стане народним.

Знамениті музиканти вже готувались почати концерт. Для них спеціально були взяті на прокат два роялі (які вони сумлінно розбили на кінець вечора). Напевно, піаніст Дрейшок був віртуозом, але щось його музика не робила на Тараса належного враження. Він поглянув на Глінку — цікаво, як той сприймає цю музику? Глінка трохи нахилив убік своє кругле обличчя і раптом, підморгнувши, шепнув: "Ач, як пальцями котлети рубає". Тарас мало не засміявся. Бєлінський непомітно встав і пішов, не дочекавшись вечері. Тарас співчував йому.

Проте, коли сів за рояль Маркевич і заграв з скрипачем Стером концерт Ліпінського — Тарас відчув себе на сьомому небі. За вечерею заговорили про нову оперу Глінки "Руслан і Людмила". Глінка не витримав, підсів до рояля й почав виконувати окремі номери, імпровізувати нові. Лишилося мало людей — тільки свої.

Музика Глінки, веселі малюнки Брюллова і зустріч з Бєлінським — яка чудова ніч! Вечір тягнувся до ранку.

Тарас відчував різні нові повіви серед молоді, якийсь

чистий подих у літературі. Наче молодим хотілося ширше розкрити вікно у російському літературному домі... Коли б частіше зустрічатися з Бєлінським...

*

У 1840 році в друкарні Фішера в Санкт-Петербурзі вийшов перший "Кобзар" Тараса Шевченка.

Вітаю, Тарасе, від щирого серця! — обійняв його Євген Павлович.— Що ж то скажуть про нього, як приймуть?

Незабаром він повідомляє:

— Прочитайте "Отечественные записки" № 5.

Тарас хвилюється дужче, ніж перед здачею програми в Академії.

У цьому номері надруковані вірші Лєрмонтова, Кольцова, повість Панаєва. Тарас розшукує відділ "бібліографічної хроніки".

"Имя г. Шевченки, если не ошибаемся, в первый раз еще появляется в русской литературе, и нам тем приятнее бьіло встретить его на книжке, в полной мере заслуживающей одобрения критики".

Ну, значить можна спокійно читати далі досить таки велику рецензію. От цитати з його віршів і похвала Штернбергові за малюнок, а головне, схвалюють те, шо вірші його "так безыскусственны, что вы их легко примете за народные песни и легенды малороссиян, это одно уже говорит в их пользу".

Хто написав цю статтю? Підпису нема. Але Панаєв говорив, шо відділом бібліографії там відає тепер Бєлінський, отже він принаймні знає про цю статтю і згоден з нею.

У кав'ярні на Невському Тарас швидко переглядає свіжі номери газет. От ше рецензія в "Литературной газете":

"В стихах Т. Г. Шевченки много огня, много чувств глубоких, везде в них горячая любовь к родине. Его кар-тины верни с натурой и блещут яркими живыми красками.

Вообше в авторе этих малороссийских стихотворений виден талант неподдельный".

Задоволений Гребінка щоразу при зустрічі наче дарує: — Прочитайте "Современник". Бачите, літературний Петербург прийняв "Кобзаря".

Так, "Кобзаря" прийняли в Петербурзі. На черговій вечірці у Гребінки шумно вітає Панаєв, басом співає "многая лета" Гулак-Артемовський, що вже полонив "на Великому театрі" весь Санкт-Петербург, а Гребінка задоволене посміхається:

— Що ж, "Тарас був парубок моторний". Що не кажіть, а такого ще не було в нашій поезії. А от у моєму альманасі "Ластівка" будуть нові твори нашого милого кобзаря.

От і з України лине перша вісточка. Пише "коханому паночку Тарасові Григоровичу Шевченку" старий Квітка-Основ'яненко:

"Господи милостивий, читаю... Ну, ну. Бодай ви мене не злюбили, коли брешу: волосся в мене на голові, що вже його небагацько та й те навстопудилось, а біля серця так щось і щемить, ув очах зеленіє... Дивлюся... Жіночка моя хусточкою очиці витирає... так читали й плакали..."

Читали, плакали і навіть вірші присвячували невідомому кобзареві на далекій Україні.

А народ, простий народ... О! Читали всі, хто тільки був письменний.

І Тарас відчув ще більший, ще кревніший зв'язок з тими, для кого писав. І велику відповідальність перед ними. І відчув, що він "не одинокий", він "не сирота", він кобзар свого народу.

*

Брюллов часто говорив Тарасові.

— Усе життя я мрію створити картину з російської історії. Скільки героїчного виявив народ у боротьбі з ворогами, що намагалися захопити

нашу землю. У Москві я гадав, що напишу картину, присвячену Москві. Але зараз інший сюжет хвилює мене.

Вечорами він весь час щось малював, накидав на картон. Тарас розумів, що його вчитель задумав велику картину.

Якось уранці в кооидорі Академії Брюллова зустрів Струговщиков. Карл Павлович був у збудженому настрої. Хлопчик Ліпін, його "синок", тягнув цілу купу художнього начиння!

— Йдемо на облогу Пскова,—заявив Брюллов. —Пам'ятаєш, я показував тобі ескіз. Працюватиму у великій майстерні, нікого не пускатиму. Ти вже будь другом, надсилай з моїм Лукіяном по дві чашки кави, два яйця та миску супу. І нікому ані-ні! Ну, почнемо благословясь!

Тарас був заглиблений у свої академічні заняття, та й чекав, поки Брюллов сам покаже йому свою роботу. Справді, тижнів за два Брюллов зайшов до нього у сірій робочій блузі, з пензлем у замазаних фарбою руках. Тарас глянув на нього і зареготав — маестро схуд, заріс бородою, але очі задоволено блищали.

— Ну, що ви наробили за цей час? Показуйте все і ходімте до мене. Я вам свою програму покажу!

Тарас із острахом увійшов у майстерню і зупинився приголомшений перед величезним полотном. Жива облога Пскова була перед ним!

Так от на якому героїчному епізоді захисту своєї батьківщини зупинився Брюллов! Для цього він читав і перечитував історію Карамзіна, літописи, їздив торік у Псков, накидав безліч ескізів.

Тарасові здавалося, він чує зойк і брязкіт списів об залізні щити лівонських загарбників; він наче чує, що каже стара мати, виряджаючи

на подвиг сина. І сам наче відчуває ту спрагу, з якою п'ють втомлені воїни воду з відра, простягнутого дівчиною.

Багато художників були не задоволені останньою картиною Брюллова, та правда, вона була ще не закінчена, і він сам був ще незадоволений і скоро охолов до неї. Товариші вважали, що нема в ній стрункості, композиції, надто строкаті фарби. А Тараса захопила ця картина, героїчна тема її.

Він годинами простоював перед нею, і уява домальовувала і розповідала те, чого ще не встиг зробити Брюллов. Адже написати щось велике з героїчного минулого свого народу було також і його мрією!

А чим не величні сторінки історії: народні повстання проти чужоземних загарбників, гайдамаки, про яких розповідав старий дід Іван, про яких співав сліпий Волох на монастирському цвинтарі на храму?

Він чув нещодавно розмову Гребінки з одним земляком — паном Мартосом.

— Це все-таки пляма в нашій історії,— казав Мартос.— Гайдамаки — це розбійники, грабіжники. Я цікавився цим, та нічого, крім романа Чайковського польською мовою "Вернигора", я не знайшов.

Тарас слухав мовчки панську розмову, але коли той запропонував прочитати роман (адже Тарас знав польську мову), він узяв. Дома почав читати і з огидою відкинув геть. Що міг писати польський гоноровитий шляхтич про гайдамаків, які боролися саме проти шляхти? Адже не проти польського народу вони йшли, а проти шляхти! Звичайно, проти шляхти, єзуїтів, ксьондзів, проти всіх тих, хто сіяв ворожнечу між простим народом.

Все дужче і глибше замислювався Тарас над долею свого українського народу, над кревним зв'язком його з російським, над зв'язками з іншими слов'янськими народами.

Він тепер уважно переглядав журнали і в цьому ж таки 1840 році в "Отечественных записках" натрапив на статтю Іоанна Колара — "Про літературну взаємність між племенами і наріччями слов'янськими".

Це були ліричні міркування одного із знаменитих учених-славістів. Гребінка й інші літератори захоплювались цією статею.

Багато що в ній подобалося й Тарасові, особливо думки про єдиний корінь слов'янських народів. "Слов'янські коліна — чада єдиної праматері, розвіяні бурею часів, втішаються і радіють, згадуючи про своє спільне походження". "Слов'янський народ прагне до своєї початкової єдності,, як рослина, що досягне цвіту і плода — до свого сім'я і зерна".

"Це все вірно, це все вірно, — думав Тарас. — Він вірно пише —землю можна знайти іншу, але іншої мови і народу — ніде й ніколи, земля сама по собі мертва, народ — це наша кров, життя, дух".

— А от як він чудово підмітив,— сказав Євген Павлович. — У кожного народу на носі окуляри самолюбства, і крізь них він дивиться на всесвітні події, але зарозумілість завжди йде поряд з неуцтвом. Послухайте, ода "Бог" Державіна перекладена мовами японською, китайською, татарською, вишита золотом на шовку і висить в їхніх храмах, а в Німеччині не знають ані оди, ні поета!

Багато він хорошого написав,— сказав Тарас роздумливо, — цей учений муж, треба ще Шафарика мені почитати, але надто у нього все мирно, лагідно. Любов до свого народу, покора царям, хоча б вони були з іншого народу. Яка ж може бути любов між народами при покорі царям?

Та Євген Павлович замахав руками, не любив він таких небезпечних розмов.

Яка може бути єдність народів при покорі панам, царям? І чи буде колись нерозмежована, щаслива, вкрита житом, пшеницею велика слов'янська земля? Хто посіяв споконвіку ворожнечу між слов'янськими дітьми? Між поляками і українцями?

Болить серце, як згадаєш:

Старих слов'ян діти

Впились кров'ю.

А хто винен?

Ксьондзи, єзуїти...

Це були рядки нової поеми.

"Гайдамаки" — от про що він напише, про народну боротьбу за свою незалежність.

Йому тісно стає в колі поміркованих літераторів, які збираються на "вечорниці" у вітальні Євгена Павловича, гомонять спокійно про народ, про літературу, про мистецтво і бояться кожного сміливого слова.

Але він відчуває — він не одинокий і в літературі. Адже думки Радіщева, Пушкіна, Рилєєва, Грибоєдова, Гоголя запалюють молодь. А Бєлінський! "Неистовый Виссарион", як звуть його. Він вимагає зовсім іншого від літератури, ніж було досі, він, як ніхто, розкриває перед усіма ці думки передових письменників. Ні, він не одинокий — ще ж весь народ!..

Тарас знає цей народ, бо він сам з нього, і він ненавидить кріпацтво, як ніхто з його собратів у літературі. Це вже напевно!

І нова поема про повстання українського селянства та козацтва звучить і зараз, як заклик до боротьби проти панів, проти неправди і насильства.

Гонта, Залізняк, Ярема Галайда — образи мужніх, сміливих людей, що над усе ставили волю і незалежність батьківщини, поступаючись для цього своїм особистим.

Тарас зовсім перевтілився в своїх героїв. Пишучи, як Гонта убиває своїх синів, він заплакав, але зрадити художню правду він не міг. Він був сам, наче живий свідок усього, що діялося, і наче сам він був наймитом, попихачем усіх, Яремою.

Він наче перед собою бачив, як:

У темному гаю, в зеленій діброві, На припоні коні отаву скубуть, Осідлані коні, вороні готові. Куди то поїдуть? кого повезуть? Он кого, дивіться! Лягли по долині, Неначе побиті, ні слова не чуть. Ото гайдамаки. На ґвалт України Орли налетіли.

І в його Яреми, затурканого попихача, теж виростають крила.

А яким ніжним співом звучить розповідь про вірне кохання Оксани і Яреми. Тільки про таке кохання мріє і сам Тарас.

Нестримним поривом до життя, вірою в нього, бажанням жити і радіти попри все б'ється його серце.

О боже мій милий,

Тяжко жить на світі, а хочеться жить: Хочеться дивитись, як сонечко сяє, Хочеться послухать, як море заграє, Як пташка щебече, байрак гомонить, Або чорнобрива в гаю заспіває... О боже мій милий, як весело жить!

Як і в його улюбленого Яреми, у нього самого наче виросли крила, коли він писав цю поему. Він не тільки правдиво і щиро описав те, що знав і чув — ні, свої думки, надії, віру в свій народ втілив він у цій поемі, і вона промовляла до душі кожної простої людини, до душі кожного кріпака.

Ця поема, присвячена старому Григоровичу на пам'ять про день визволення з кріпацтва, довго не виходила в світ. Миколаївська цензура не пропускала багатьох "возмутительных" ("Возмутительных" — у розумінні того часу, таких, що "возмущали", закликали до бунту) місць і випустила її з викресленими і спотвореними рядками. Та й у такому вигляді ця книжка налякала багатьох панів, навіть знайомих Тараса, але багатьох людей порадувала.

Як багато людей і на Україні і в Росії читали й зачитувались нею.

*

Віхало, віхало, звідки тебе наїхало?

Мете, гуляє завірюха, закидає чорний шлях, — ні проїхати, ні пройти. Коні вибиваються з сил. їздили селяни аж у Київ, посилав управитель.

— Не доїдемо, треба тут заночувати, — сказав старіший. — Он, бачите, хата.

Постукали в хату, що ближче, зайшли, розляглися. Один молодий, другий вже сивовусий.

Коло каганця сім'я сидить: батько, мати, діти. Злиденна вечеря на столі і — книжка на столі. Читає по складах хлоп'я, та так гарно, так складно виводить:

— Україно, Україно,

Серце моє, ненько.

Як згадаю твою долю,

Заплаче серденько.

. . . . . .

Червоною гадюкою

Несе Альта вісті,

Щоб летіли круки з поля

Ляшків-панків їсти.

Присунулися ближче подорожні.

— Ану, мале, ще почитай.

До пізньої ночі читав хлопець "Тарасову ніч", "Катерину" прочитав так, що аж сльози покотилися, а старша дочка за пічкою у хустку обличчя сховала, щоб не бачили, як плаче.

Єсть на світі доля,

А хто її знає?

Єсть на світі воля,

А хто її має?

— Що воно за книга така? — спитав старий. — Скільки живу, такого не чув.

— "Кобзар" зветься, а написав Тарас Шевченко.

— Ану, візьми папірця, — мовив подорожній, — перепиши мені, хлопче, хоч трохи.

Вранці поїхали собі далі шляхом, додому, а за пазухою заховані були рядки з того дивного "Кобзаря", написані простими рідними словами, про недолю, про неволю, і шепотіли уста:

Високії ті могили, Чорніють, як гори, Та про волю нишком в полі З вітрами говорять.

І полинула чутка по всіх шляхах про дивного кобзаря. І чекали люди його пісень і говорили нишком про волю.